

HORVÁTH SZ. FERENC

Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel

A holokauszt Észak-Erdélyben *

Még egyáltalán nem lezártak az arra vonatkozó kutatások, hogy a nemzetiszocialisták miképpen pusztították a kelet-európai zsidókat – állapította meg egy évtizeddel ezelőtt Dieter Pohl egy, „a nemzetiszocialista zsidóüldözésről mint a kelet-európai történelem kérdéséről” írt tanulmányában.¹ Különösen fontosnak tartotta – nem utolsósorban a magyarországi holokausztra gondolva – a gazdaságpolitikai szempontok figyelembevételével és a helyi társadalmak szerepének vizsgálatával kiegészített regionális esettanulmányok megszületését.² Ulrich Herbert a nemzetiszocialisták megsemmisítési politikájáról és az erre vonatkozó eddigi történetírói munkákról szóló áttekintésében hasonlóképpen hangsúlyozta, mennyire fontos volna rákérdezni az összefüggésekre „a németek megszállta Nyugat- és Kelet-Európa igazgatása, az európai újrendezés különböző elképzelései, a velük kapcsolatos sokféle célkitűzés, valamint a zsidókkal szembeni megsemmisítési politika között”.³ A holokauszt strukturalista értelmezésének keretében arra is rámutatott, hogy feltáratlan maradt „a rasszista és kimondottan antiszemita ideológiák jelentősége a lakosság nagy csoportjainak gondolkodásában, valamint a specifikusan nemzetiszocialista világnézetű elit tevékenységében is”.⁴

* Köszönetet mondok Dr. Meinolf Arensnek, Prof. Dr. Randolph L. Brahmának és Dr. Mariana Hausleitnernek megjegyzéseikért és tanácsaikért.

¹ Dieter POHL: Nationalsozialistischer Judenmord als Problem von Osteuropäischer Geschichte und Geschichts-schreibung. In: *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, 40 (1992) 96–119.

² Uo. 116–118.

³ Ulrich HERBERT: *Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des »Holocaust«*. Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen, FfM, 1998. 16.

⁴ Uo. 21.

Munkámban az ilyen jellegű kutatási mulasztások és értelmezési min-ták összefüggésében vizsgálom a holokausztot Magyarország egyik régiójában, Észak-Erdélyben. 1944 májusában és júniusában a magyar csendőrségnek sikerült az ottani zsidóságot néhány hét alatt gettóba zárnia és deportálnia anélkül, hogy a keresztény lakosság részéről érdemleges ellenállás mutatkozott volna. A zsidók elleni nemzetiszocialista tömeggyilkosság eme *utolsó fejezete*⁵ az utóbbi évek kutatási eredményei révén a holokauszt viszonylag alaposabban feltárt szakaszai közé tartozik.⁶ Tanulmányomban mindezt egy eddig elhanyagolt szemszögből szeretném kiegészíteni. Eddig a szakemberek a magyar holokausztot a teljes állami területen vizsgálták, jóllehet a körülbelül 437 000 deportált zsidó legnagyobb része az 1938–1941 között Magyarországhoz visszakerült területeken élt (a Felvidéken, Észak-Erdélyben, a Bácskában).⁷ A regionális előtörténetet, valamint a helyi antiszemita gyökereket és törekvéseket is igyekszem bemutatni. Meggyőződésem szerint ugyanis csak a fokozatosan kialakuló, és a lakosságot apránként, de tartósan befolyásoló helyi antiszemita hagyományok és törekvések ismeretében érthető meg, hogy 1944 tavaszának eseményei miért következhetek be akkora gyorsasággal. A holokauszt magyarországi sajátossága nemcsak a helyi magyar szervezetek a háború láthatóan közeli vége ellenére is súrlódásmentes együttműködése a kisszámú német „szakemberrel”, hanem a magyar hatóságok munkatempója is.⁸

⁵ Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–1945*. Frankfurt-am-Main, 2004, (magyarul: Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása 1944–1945*. Budapest, 2005.)

⁶ Gerlach és Aly munkája mellett alapvető Randolph L. BRAHAM: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. 2. k. New York, 1981, (magyarul: Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája: a holokauszt Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003); Brigitte MIHOK (szerk.): *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma*. Berlin, 2005; Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of the Hungarian Jews*. Budapest–New York, 2004, (magyarul: KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Haffa Kiadó, Budapest, 2005); John CONWAY: *Der Holocaust in Ungarn. Neue Kontroversen und Überlegungen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1984/2. 179–212.

⁷ Kivételt képez Béla VÁGÓ: *The Destruction of the Jews of Transylvania* és Randolph L. BRAHAM: *The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia*. Mindkettő a következő kötetben jelent meg: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Hungarian Jewish Studies*. I. New York, 1966. Újabbán: SÁGVÁRI Ágnes: *Holocaust Kárpátalján 1941-ben. Múltunk*, 1999/2. 116–144. (utóbb megjelent: Uő: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 33–66.)

⁸ Ellentétes szemszögből érvel Jörg GANZENMÜLLER. Ő a magyarországi holokauszt motivációját kizárólag a német szereplőkben keresi. Vö. Jörg GANZENMÜLLER: *Die Motivation zur Vernichtung der ungarischen Juden. Zwischen konstruierten Sachzwängen und europäischen Neuordnungsplänen*. In: *Ungarn Jahrbuch* 25. (2000/2001) 117–139.

Tanulmányomban regionális szinten próbálom megvizsgálni és kiegészíteni az elsőként Gerlach és Aly által kialakított, majd Kádár és Vági által továbbfejlesztett magyarázatmodellt. Ez azért is szükséges, mert az észak-erdélyi holokausztot eddig tárgyaló munkák az eseménytörténetre korlátozódtak. Bár szerzőik ismételten felhívták a figyelmet a helyi antiszemitizmusra, még kísérletet sem tettek arra, hogy geneziséget megmagyarázzák, magát a jelenséget elhelyezzék a helyi magyar elit politikai-ideológiai eszmevilágában. Ugyancsak figyelmen kívül maradtak eddig a magyarországi holokauszt összefüggései a párhuzamosan zajló vagy tervezett magyar áttelepitési akciókkal, melyeknek népiség háttere (*völkisch*) azonosságokat mutat a nem sokkal korábbi német népességmozgatással. Válaszolni szeretnék a kérdésre: vajon milyen hasonlóságok és különbségek voltak a zsidókkal szembeni beállítódásban egyrészt az úgynevezett Csonka-Magyarországon, másrészt Észak-Erdélyben? Ezért előbb fölvezetem a két világháború közötti magyar–zsidó kapcsolatokat, hogy utána megmutathassam az 1940-es években bekövetkezett változásait.

I. A magyar–zsidó viszony Magyarországon és Erdélyben⁹ (1918–1940)

Földrajzi és demográfiai megjegyzések. Társadalmi helyzet

A zsidók lélekszáma Magyarországon gyorsan nőtt az 1780 és 1918 közötti másfél évszázadban. 1780-ban 81 000 zsidót számláltak össze (a népesség 0,9%-a), 1860-ban 450 000 főt (3,3%) és végül 1900-ban 850 000 főt (5,0%).¹⁰ Ebben az időszakban döntő részt vállaltak az ország modernizációjában (kiváltképpen az 1867. évi emancipációs törvény után, amelyet továbbiak követtek), és részt vettek a magyar társadalom alakításában is. Ezt a fejlődést az *emancipáció* és az *asszimiláció* fogalmai írják le a legpontosabban. A zsidók beilleszkedtek (integrálódtak) a magyar társadalomba, működhettek a szabad foglalkozások területén (jogászok, újságírók, orvosok, írók stb. lehettek), vagy pénzügyi

⁹ Az I. világháborút követően Magyarországnak Románia javára le kellett mondania nemcsak a történeti Erdélyről, de a Bánság egy részéről és az úgynevezett Partiumról is. Azóta e területek összességét nevezik Erdélynek, ezért e szóhasználatot követjük ebben a tanulmányban is. Alapvető: KÓPECEI Béla (szerk.): *Erdély története*. I–III. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

¹⁰ Victor KARADY: *Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne*. Frankfurt am Main, 1999. 282.

tevékenységet folytathattak. Egyféle íratlan társadalmi megegyezés nyomán vállalták az asszimilációt, vagyis a magyar nyelv átvételét, nevük és vallásos liturgiájuk nyelvének magyarosítását. Ez utóbbit is reformálták, így keletkeztek a neológ közösségek. Az asszimiláció természetesen hosszán elnyúló folyamat volt, időigényes és sokrétű: 1918-ban voltak zsidók, akik már a nemesi rendbe emelkedtek, valamint inkább az ország keleti részén szegény zsidók, akik a Galíciából magukkal hozott életmódjukban és ortodox világnézetükben ragadtak.

A Magyarországra általában jellemző fejlődéshez hasonló játszódott le Erdélyben is. Helyi kutatások igazolják a moldvai, a bukovinai és a galíciai zsidók beköltözését a 19. század második felében, különösen Erdély keleti és északi részébe.¹¹ Ott a fafeldolgozó-iparban dolgoztak, kereskedők, kocsmárosok vagy bérlők voltak stb. Megtanulták a magyar nyelvet, letelepedtek a városokban, ahol is értelmiségi pályára léphettek (orvosok, jogászok lettek). Oly negatív kísérőjelenségek ellenére, mint a magyar antiszemitizmus születése,¹² a zsidók Magyarországon messzeemenően integrálódtak, és kultúrában, szellemiségben a magyarsághoz hasonultak (Franciaországhoz és Németországhoz hasonlóan, de eltérően a romániai és a lengyelországi fejlődéstől).¹³

A magyar–zsidó szimbiózis nemcsak az ország gazdasági modernizációjának terméke volt, és nem csupán a társadalom polgárosodását fejezte ki, hanem a magyar politikai elitnek is érdekében állt. Ez ugyanis a keletkező nemzetállamok korszakában attól félt, hogy az ország nem magyar nemzetiségei megkérdőjelezhetik a magyarok politikai uralmát. A magyar etnikum ugyanis 1880-ban csupán a lakosság 46,6%-át adta, és az ország egész sor más nemzetiségnek is otthont adott.¹⁴ A kérdést a magyar politikai osztály magyarosító politikával kívánta megoldani, amely számos német csoport körében, de a zsidók, a rutének és a

¹¹ TIBORI SZABÓ Zoltán: Csík vármegye zsidósága. I. A betelepüléstől a megsemmisítésig. *A Hét*, 2004. október 28. Különösen ajánlható a Miskolc, Kassa, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Sátoraljaújhely zsidóságát vizsgáló munka: CSIKI Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata, 1848–1944*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

¹² A fogalomhoz és a megjelenési formához lásd ROLF FISCHER: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. Die Zerstörung der magyarischen-jüdischen Symbiose*. München, 1988. (Südosteuropäische Arbeiten 85.)

¹³ 1880-ban a zsidók 58,5%-a a magyart jelölte meg anyanyelvként, 1890-ben már 63,8%, 1910-ben 77%. ROLF FISCHER: *Entwicklungsstufen*. I. m. 38.; CSIKI Tamás: *Városi zsidóság*. I. m. 52–58.

¹⁴ Vö. ROLF FISCHER: *Entwicklungsstufen*. I. m. 25. – Az adatok a Horvátország nélküli országterületre vonatkoznak.

szlovákok egy részénél is eredményesnek bizonyult. A magyarok százalékos aránya a népességén belül így 1910-re 54,5%-ra nőtt.

Az első világháború után Magyarország a legyőzöttek között volt, és „megalázott ország”-ként¹⁵ jelentős területi és népességvesztést kellett elszenvednie. A már említett területek (a történeti Erdély, a Partium és a Bánság részei) a korábbi Magyarország több mint egyharmadát alkották, és ekkortól kezdve Romániához tartoztak. Ezeken a területeken 1930-ban a románok 57,8%-kal a lakosság többségét képezték. Az ott maradt magyarság (közülük mintegy 200 000 fő távozott Magyarországra) 24,4%-ot tett ki, a németek 9,8%-ot, a külön nemzetiségnek tekintett zsidók pedig 3,2%-ot. Abszolút számokban kifejezve Erdélyben összesen 5,5 millióan éltek, ebből 3,2 millió volt román, 1,3 millió magyar, 550 000 német és mintegy 180 000 zsidó.¹⁶ Bár a román statisztikák a zsidókat külön etnikumként kezelték, hogy ezzel a magyarok százalékos arányát csökkentsék, hangsúlyoznunk kell, hogy e zsidók döntő többsége a két világháború között magyarnak tartotta magát, továbbra is a magyar nyelvet használta, a magyar művelődési életben vett részt, és legalább részben a Magyar Pártra szavazott. Ugyanakkor az 1930-as években az erdélyi magyar jobboldal előszeretettel állította, hogy a zsidók „cserbenhagyták” vagy „elárulták” a magyar kisebbséget és kultúrát. 1918 után azonban mindenekelőtt a magyarországi események járultak hozzá a magyar–zsidó viszonyban bekövetkezett eltávolodáshoz és elidegenedéshez.

A magyar–zsidó viszony változása Magyarországon 1918 után

Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása (1919. augusztus 1.) után ellenforradalmi politikai irányzat rendezkedett be. Ez keresztény-nemzeti alapokon állt, és antiszemitizmust is terjesztett. Ennek elméleti és gyakorlati következményei egyaránt lettek: az irányíthatatlan félkatonai egységek terrorja körülbelül 5000 emberéletet követelt, s ebből 3000 zsidó volt.¹⁷ Miután a liberális és demokratikus értelmiség jelentős része elhagyta az országot, akadálytalanul folyhatott a megmaradt elit anti-

¹⁵ Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 28–30.

¹⁶ Az adatok forrása Othmar KOLAR: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien–Köln–Weimar, 1997. 554. – Más szerzők a zsidók számát kissé magasabb értékben adják meg, például Gidó Attila, aki az 1920-as évek közepére körülbelül 203 000 zsidóval számol. (Lásd Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságadata az első világháborút követően. *Székyföld*, 2002/8. 82–109.)

¹⁷ Lásd Rolf FISCHER: *Entwicklungsstufen*. I. m. 134.

szemita propagandája. Terjesztői nem ismeretlen újságírók voltak, hanem a magyar társadalomban elismert és tisztelt értelmiségiek. Írásaikban azzal vádolták a zsidókat, hogy *bomlasztó* szellemükkel, a legkülönbözőbb területeken való kíméletlen *terjeszkedésükkel* és *kapitalista* tevékenységükkel a magyarság hanyatlását, és ezzel közvetve vagy közvetlenül az ország szétesését okozták. Az antiszemita szerzők így a kereszténynemzeti kurzust legitimálták, ez pedig már a nevével is kirekesztette a zsidókat a magyar társadalomból. A keresztény egyházak álláspontjára példa Prohászka Ottokár (1858–1927) katolikus püspök tevékenysége, aki számtalan előadásban és cikkben tárgyalta a *zsidókérdést*, ami számára nemcsak *szociális kérdés*, hanem mindinkább *faji kérdés* is volt. Az általa alkotott kifejezést – *hungarizmus* – a 1930-as években a legszélsőbb jobboldal kapta fel. Prohászka hungarizmuson azt értette, hogy a keresztény magyar középosztályt hozzá kell segíteni feltételezett „jogaihoz”, hiszen ezeket sértette, hogy a zsidók „kíméletlenül” kiszorították őket a gazdaságból, a sajtóból stb. A történész Szekfű Gyula (1883–1955) 1920-ban megjelent munkájában, a *Három nemzedékben* Magyarország történetét a megelőző három generáció idején hanyatlástörténetként értelmezte. Az 1848-as forradalom után a politikai színre lépő generációk a zsidók emancipációjával és a liberalizmussal Magyarország hanyatlását indították el, s ez a zsidók gazdasági és kulturális hatalomátvételéhez vezetett. Hasonló szemléletet képviselt az erdélyi származású író, Szabó Dezső *Elsodort falu* című regényében.¹⁸

A magyarországi antiszemitizmus csapódott le Európa első *numerus clausus* törvényében, amely 1920-ban törvényileg korlátozta a zsidók egyetemi felvételét.¹⁹ Noha Bethlen István hosszú ideig tartó miniszterelnöksége idején (1921–1931), 1928-ban a törvény nagy részét érvénytelenítették, a két világháború közötti Magyarországot a határrevízió követelése mellett leginkább az 1920-as törvény mögött gomolygó antiszemita hangulat jellemezte. Az 1930-as évek folyamán az antiszemitizmus azért is felerősödött, mert Magyarország ideológiailag egyre inkább közeledett a Harmadik Birodalomhoz, valamint 1938-ban és 1939-ben két úgynevezett *zsidótörvényt* is elfogadtak. A magyar minisz-

¹⁸ Prohászkaról, Szabóról, Szekfűről lásd Uo. 151–155.; ezenkívül Árpád von KUMÓ: *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*. München, 2003. Südosteuropäische Arbeiten. 117., 212–277.

¹⁹ A törvénynek Prohászka volt az egyik legfontosabb támogatója. Lásd Rolf FISCHER: *Entwicklungsstufen*. I. m. 163.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 117–123.

terelnökök azzal indokolták e törvények szükségességét, hogy velük orvosolni lehet az egyes foglalkozási ágakban a zsidók javára mutatkozó aránytalanságot. Ilyen módon kívántak felszámolni egy, a magyarok rovására vélelmezett jogtalanságot, vagyis a gazdasági marginalizáltságot, ugyanakkor a politikai szélsőjobboldal érvelésének alapját is ezzel szertették volna megszüntetni.²⁰ A magyar kormányok részben azért is instrumentalizálták a kérdést, hogy eltereljék a figyelmet az anakronisztikus társadalmi szerkezetről, és tovább halaszthassák a régen esedékes földreformot. A törvények tehát egyfelől valóra váltották a magyar társadalom antiszemita beállítottságú részének vágyait, másfelől segítették a mindenkori kormányzatot abban, hogy az ország belpolitikai problémáiról elterelje a figyelmet. A két törvény így semmiképpen sem német befolyás alatt jött létre.²¹ A nyilasok,²² vagyis a magyar szélsőjobboldaliak még el is utasították őket, mondván, hogy nem elég messzemenőek.

A magyar–zsidó viszony Erdélyben az 1920-as évek elején

Az erdélyi magyar zsidók a megszilárduló román–magyar határ ellenére érzékelték az átalakulást, amely a magyar–zsidó viszonyt Budapesten megrontotta. Így a publicista Ligeti Ernő már 1921-ben figyelmeztetett a *keresztény* fogalom mögötti kizárólagosság igényére, és óvott attól, hogy a budapesti nacionalista hullám Erdélybe is átcsapjon.²³ A nemzetiségek (románok, szlovákok stb.) centrifugális törekvései és a kibontakozó magyar antiszemitizmus közepette 1918 után az Erdélyben korábban alig ismert cionizmus is jelentősen megerősödött. A zsidók legfontosabb központjai politikai és vallási tömörülésük helyszínévé váltak: Nagyvárad (benne 17 880 zsidó, 1920-ban a város lakosságának 26,2%-a), Máramarosziget (11 026 fő, 46,5%), Kolozsvár (10 633 fő, 12,7%), Szatmárnémeti (8959 fő, 15,3%) és Temesvár (8296 fő, 10%).²⁴ A zsidó közösségek többsége az ortodox irányt követte, a neológok kisebbségben voltak. Az erdélyi zsidóknak kereken 80%-a használta a magyart

²⁰ Uo. 135–153.

²¹ Ez olvasható Péter HANÁK (szerk.) könyvében: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Bonn, 1988. 243. Ezzel szemben lásd KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, 2004/6. 1285–1305.

²² Az ország sorsát csak 1944 októbere után meghatározó nyilasokról lásd Margit SZÖLLŐSI-JANZE: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989.

²³ LIGETI Ernő: A zsidó kérdés Erdélyben? In: *Erdély vallatása*. Kolozsvár, 1922. 75–87. (A cikk eredetileg a *Napkelet* 1921-es évfolyamában jelent meg.)

²⁴ Az adatokra lásd GIDÓ Attila: *Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése*. I. m. 85.

anyanyelvként 1918-ban. Már 1918 végén sor került viszont egy cionista napilap (*Új Kelet*), valamint az *Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség* megalapítására Kolozsvárott.²⁵ A következő években mindkét intézmény megpróbált fellépni a zsidó érdekekért, és támogatta a cionista mozgalmat.

Az 1918 után erősen széttagolt erdélyi magyarság csak 1922-ben alakította ki állandó politikai képviseletét, az Országos Magyar Pártot.²⁶ Ez egyesítette a két legfontosabb politikai irányzatot, a konzervatívokat és a baloldaliakat. Ez utóbbiak eredményként könyvelhették el, hogy a párt 1924-ben elfogadott alapszabálya kimondta: mindazok a magyar kisebbséghez tartoznak, akik a magyar nyelvet és kultúrát a magukénak vallják.²⁷ Ez annyit jelentett, hogy a párt az erdélyi zsidókat továbbra is magyaroknak tekinti; ezzel azonban elfordult a budapesti politikától, amelyik éppen ebben az időben kezdte eltávolítani a zsidókat a közéletből. A Budapest és az erdélyi magyarok szellemi-politikai központjának számító Kolozsvár közötti különbség további jele volt több zsidó vallású magyar beválasztása a román parlamentbe a Magyar Párt színeiben, illetve a fentebb említett alapszabályzati pont megerősítése 1928-ban.

A politikai felszín alatt és a feszültségmentes mindennapok mellett már az 1920-as évek közepén akadt néhány arról árulkodó megnyilatkozás, hogy a zsidók sok keresztény szemében gyanúsak. Az anyaországtól történő elszakítás okozta hallgatás első éveit követően a romániai magyarok között is megkezdődött a bűnbakkeresés, a magyar állam széteséséért felelőssé tehető személyek utáni kutatás. Egy katolikus papnak az egyik magyar folyóirat szerkesztőségéhez intézett levele jelzi, hogy magyarországi mintára némely erdélyi magyar szemében is a zsidók játszották ezt a szerepet. A kommunizmust is terjesztik, ezért a magyaroknak el kell határolódnuk tőlük, hogy a román többség ne gyanúsíthassa őket kommunizmusszimpatiával, szólt a katolikus pap követelése.²⁸ A szóban forgó lap főszerkesztője (Jakabffy Elemér) egyben a Magyar

²⁵ Uo. 86., valamint Hildrun GLASS: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München, 1996. (Südosteuropäische Arbeiten, 98.)

²⁶ Erre vonatkozóan alapvető írás BÁRDI Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997/2. 32–68., valamint Zsolt K. LENGYEL: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsylvanismus 1918–1928*. München, 1993. (Studia Hungarica, 41.)

²⁷ Lásd BÁRDI Nándor: *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái*. I. m.; Franz Sz. HORVÁTH: Die Ungarische Landespartei im politischen Leben Rumäniens 1930–1938. Selbstverständnis und politische Strategien. In: Ralph TUCHTENHAGEN–Christoph GASSENSCHMIDT (szerk.): *Ethnische und Soziale Konflikte im Neuzeitlichen Osteuropa*. Festschrift Heinz-Dietrich Löwe zum 60. Geburtstag. Hamburg, 2004. 247–275.

²⁸ Lásd JAKABFFY Elemér: Nyílt levél főtisztelendő Kovács Lajos r.k. l elkész úrhoz. *Magyar Kisebbség*, 4. évf. (1925) 285–289.

Párt alelnöke is volt. Elutasította a katolikus pap azon követelését, hogy a zsidóknak kevesebb teret adjon a lap hasábjain. Válasza azért jelentős, mert újból megerősítette a párt 1920-as évekbeli álláspontját. Ugyanakkor Jakabffyról szólva rá kell mutatnunk arra, hogy 1918 előtt tipikus magyar kisnemesi miliőben szocializálódott, és a magyar parlament tagja volt. Ideológiai alapvetését értékonzervativizmusa alakította, ami oda vezetett, hogy számára (ellentétben Budapesten maradt politikustársai nagy részével) a zsidók hirtelen kizárása a magyar társadalomból és az emancipáció visszafordítása elképzelhetetlen volt.²⁹ Az ugyancsak értékonzervatív romániai magyar vezető réteg nagyobbik részét is az jellemezte, hogy kitartott az 1918 előtti jogkiterjesztés mellett, és a szociális kérdések iránt érzékeny volt.

Az egyházi személy levele azonban azt is igazolja, hogy a budapesti antiszemita jelszavak Erdélyben is terjedtek. Az erdélyi magyar sajtó újra meg újra tudósított olyan eseményekről és kijelentésekről, amelyek helyi antiszemitizmust jeleztek. Így 1923 közepén egy magyar faluban híresztelések keringtek egy küszöbönálló zsidó rituális gyilkosságról, 1926–1927-ben pedig egy jezsuita atya prédikációiban és nyilatkozataiban ismételt a zsidók és a zsidó magyarok ellen agitált, és ki akarta zárni őket a magyar kisebbség és a nemzet köréből.³⁰

Bizalmatlanság, elidegenedés és elutasítás

Az 1920-as évek végén kezdődött és az 1930-as években egyre inkább előrehaladt az a folyamat, amely végül egy *völkisch* és nyíltan antiszemita áramlatba torkollt. Ennek mindenekelőtt gazdasági és társadalompolitikai okai voltak, ezért röviden vázolni kell a magyar kisebbség helyzetét. Ez a többi kisebbséghez hasonlóan (németek, ukránok stb.) 1918 után ki volt téve a többség románosító politikájának.³¹ A román többség

²⁹ Jakabffy emlékiratai ebből a szempontból igen tanulságosak. A Teleki László Intézet Könyvtárában K 1486/95 szám alatt találhatóak.

³⁰ MIKES Imre: Kísért a vérvád Érmihályfalván. *Keleti Újság*, 1923. július 17.; Az elsodort falu. Uo. 1923. július 24.; Olasz páter a destrukcióról. Uo. 1926. november 7.; Az erdélyi római katolikus Státus... Uo. 1926. november 27.; Augusztusi verseny. Uo. 1927. augusztus 6.

³¹ Lásd IRINA LIVEZANU: *Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, nation building & ethnic struggle 1918–1930*. Ithaca–London, 1995; MARIANA HAUSLEITNER: *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918–1944*. München, 2001. (Südosteuropäische Arbeiten, 111.); uő: *Deutsche und Juden in Bessarabien 1814–1941. Zur Minderheitenpolitik Russlands und Großrumäniens*. München, 2005. 98–168.; KONRAD GÜNDISCH (unter Mitarbeit von Mathias Beer): *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München, 1998. 180–190.; JOHANN BÖHM: *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt am Main, 1999. 119., 168–172., 223.

homogenizálni akarta az 1918 után Romániához csatolt területek etnikai kisebbségek által meghatározott arculatát, mindenekelőtt a városokét. Már az 1921-es földreform is súlyosabban érintette a kisebbségeket, mivel például Erdélyben másként alkalmazták, mint az úgynevezett Ókirályságban (Románia 1918 előtti területén). Az 1920-as években a helyi közigazgatásból fokozatosan kiszorították a nemzeti kisebbségekhez tartozókat. A kormány főként román nemzetiségű, egyetemi tanulmányokat éppen befejezett fiatalokkal helyettesítette őket, hogy ezzel is lecsendesítse az antiszemita kilengéseivel nemzetközi feltűnést keltő román egyetemi hallgatóságot.³² A magyar lakosság egyes csoportjai ezáltal elszegényedtek, s ezt 1930 körül a világgazdasági válság hatásai is súlyosbították. Egyre több magyar kisebbségi politikus abban látta a kiutat, hogy „zárt” kisebbségi társadalom jöjjön létre. Ennek mindenekelőtt gazdaságpolitikai aspektusai lettek volna, amennyiben a magyarok lehetőség szerint bezárkóznak, csak egymásnak adnak megbízásokat, csak egymástól vásárolnak, és csak a saját nemzetiségükhöz tartozókat foglalkoztatják.³³ Az egyidejűleg kinyilvánított követelés, hogy a magyarok többet ne tartsanak el „idegeneket”, a román kormányzati gyakorlat kontextusában mindenekelőtt azon etnikailag román személyek ellen irányult, akiknek a letelepedését és földvásárlását az állam támogatta a nem románok által lakott vidékeken. Ez is mutatja, hogy a román többség politikai és gazdasági nyomása alatt a magyaroknak is kialakultak a célszerűnek látott elgondolásai. Ezek fejlődtek tovább az 1930-as évek első felében zsidóellenes előítéletekké és követelésekké.

Az 1930-as évek erdélyi magyar antiszemitizmusának fő képviselője az 1932-ben Nagyváradon alapított és a katolikus egyház anyagi támogatásával megjelenő *Erdélyi Lapok*, önmegjelölése szerint „keresztény-magyar napilap” volt.³⁴ Egyike volt a négy országosan terjesztett magyar újságnak; a két világháború között a kisebbségi politikusok bennük terjesztették nézeteiket. A magyarok társadalmi és ideológiai heterogenitásának megfelelően az Országos Magyar Párton belül is voltak politikusok, akik valamelyik politikai irányzathoz tartoztak (konzervatívok, liberálisok, bal- vagy jobboldaliak, esetleg éppen szélsőségesek voltak). Az *Erdélyi Lapok* a szélsőjobboldalt képviselte. Főszerkesztője és szá-

³² Lásd Lucian NASTASĂ: Die Unmöglichkeit des Andersseins. Überlegungen zum universitären Antisemitismus in Rumänien 1920–1940. *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, 4. évf. (2001) 54–68.

³³ PAÁL Árpád: Kivezető út az összeomlásból. *Keleti Újság*, 1928. október 1.; uő: Visszatérés önmagunkba. *Keleti Újság*, 1930. október 15.; SÜLYÖK István: *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*. Kolozsvár, 1931.

³⁴ A lap ideológiájához lásd HORVÁTH Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben. *Regio*, 2004/3. 101–143.

mos munkatársa mint szenátor vagy képviselő is működött, vagy a párt fontos vezető pozícióját is betöltötte. Nem fölösleges arra is rámutatni, hogy a lap Hitler hatalomra jutásával majdnem párhuzamosan jelent meg, ami azért figyelemre méltó, mert ez a magyar újság juttatta kifejezésre a legegységelműbben 1933 után a magyar kisebbség revizionista vágyait. Ezt a külpolitikai célt emelte ki a lap főszerkesztője, Paál Árpád is, amikor 1933 őszén a pártelnöknek megindokolta, miért zsidóellenes a kiadványa. Nem lehet a zsidók mellett, vélte, amikor nekik az az érdekük, hogy leverjék a németek „pillanatnyi szabadságharcát”, amellyel a magyarok az európai határok kedvező változását remélhetik.³⁵ Mindazonáltal a magyar jobboldal érvelésében a zsidók kizárásának indoka egyre inkább gazdasági természetű lett. Paál azok közé tartozott, akik 1928-ban az „idegenek” visszaszorítását követelték a magyarok gazdaságából. Amint jeleztük, ezzel akkor az erdélyi magyar városok románosítása ellen foglalt állást. 1933-ban azonban már a zsidók kizárását is szorgalmazta a kisebbség életéből, mivel „a kisebbségi magyarságra nézve társadalmi elhelyezkedések függnék attól...”³⁶ Paál (és vele együtt a magyar kisebbség egyre nagyobb része) tehát, miután társaikat a román többség megfosztotta a gazdasági érvényesülés lehetőségétől, hasonló indokkal sürgette a zsidók kizárását a magyar kisebbségből. Ilyen követelések 1933-ban könnyebben jutottak át a román cenzúrán, mint a bármennyire rejtett módon megfogalmazott románellenes gondolatok. Ugyanakkor valószínű, hogy a zsidó magyarok, akik – statisztikailag nézve – jobban képzettek és magasabb társadalmi pozíciójuk voltak,³⁷ a gazdasági válság éveit valamivel könnyebben átvészelték, mint a keresztény magyarok többsége.

Az 1930-as évek folyamán ezt a gazdaságilag motivált zsidóellenességet egyre több antiszemita rágalom egészítette ki. Ilyenek: az *Erdélyi Lapok* szerkesztősége mint megalapozottat tálalta az utolsó magyarországi vérvádat (1882); panaszkodott a magyar sajtó állítólagos elzsidósodása miatt; völkisch-rasszista álláspontot elfogadva azt állította, hogy zsidók és magyarok keveredése lehetetlen. Az újság szerint a zsidók eleve kommunisták, kozmopoliták, szabadkőművesek voltak, világalomra törektek stb. Jelenlétüknek romboló, a magyarokat gyengítő hatást tulajdonított. Az újság számos alkalommal biológiai összehasonlításokkal élt,

³⁵ Paál Árpád levele gr. Bethlen Györgyhöz. 1933. november 19. Paál Árpád hagyatéka. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely MS 7651/423/3.

³⁶ Lásd PAÁL Árpád: A fogalomzavar ellen. *Erdélyi Lapok*, 1933. szeptember 28. 1–2.

³⁷ Lásd CSIKI Tamás: *Városi zsidóság*. I. m. 62–68.

azt állította, hogy a zsidók „fekély” a magyar nemzet testén.³⁸ Ezeken a tradicionális keresztény zsidóellenesség és a modern biológiai rasszista antiszemitizmus teljes spektrumát használó állításokon túl az újság 1935 után újra meg újra visszatért arra, hogy a magyaroknak egy „keresztény népközösséget” kellene alkotniuk. Ez az elképzelés az 1920-as évek vége óta számos magyar által szorgalmazott „zárt társadalom” továbbfejlesztett formája volt. Csak autark népközösség vethet véget a kisebbség bomlásának és gazdasági nyomorúságának – ismételték a lap munkatársai számtalan írásban. A magyarok szociális helyzete ugyanis csak akkor javulhat, ha gazdaságilag önellátók, csak a saját etnikumukhoz tartozóktól vásárolnak, csak nekik adnak megbízásokat. A szociális kérdés így itt is magában foglalta a zsidók – gazdasági indokoltságú – kizárását, mivel ők semmiképpen sem lehetnek részesei a csak keresztényekből álló népközösségnek. Ezzel kapcsolatban két fontos pontot kell kiemelnünk: a követelések többségét a lap 1935 utáni ideológiai radikalizálódása nyomán vetették fel, az egyik szerkesztő (Sulyok István) Harmadik Birodalomban tett látogatása után. Az újság ezzel párhuzamos *völkisch* irányváltása abban állt, hogy egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a „magyar lét”, a „magyar lélek” és a „magyarsághoz való hűség” gondolatának. Ez összhangban volt a magyarországi politika jobbratolódásával. Így tehát nemcsak a terjesztett antiszemitizmus sajátosan erdélyi magyar gyökerei azonosíthatók, hanem a nemzetközi politika őket erősítő nyomása is.³⁹

Minderre azért fontos figyelmeztetni, mert a nemzetközi változások a magyar kisebbség további részeinek fokozatos *völkisch* irányváltásához is háttérrel szolgáltattak. Jóllehet az *Erdélyi Lapok* volt ideológiailag a legradikálisabb, antiszemita és fokozódóan *völkisch* vélemények a többi magyar újságban is olvashatók voltak. Létezett például egy, részben fiatalabbakból álló erősen jobboldali konzervatív áramlat, amely az 1930-as évek eleje óta egyre erősebben bírálta a gazdasági liberalizmust és az akkori magyar politikai elitet. Ez utóbbi ugyanis megengedte, hogy „idegenek” és „gyökértelenek” a magyar természettől távol álló kapitalista elveket honosítsanak meg.⁴⁰ Ezt az antiszemitizmust, amely a

³⁸ Lásd HORVÁTH SZ. FERENC: Az Erdélyi Lapok ideológiája. I. m.

³⁹ A politikai véleményalkotás komplexitása, a különböző okok (belpolitikai és külpolitikai változások, Magyarország geopolitikai helyzete, gazdasági, ideológiai és szociális kérdések) és az ideológiai jobbratolódás összekapcsolódását vizsgálja meg (természetesen csak egy személy nézőpontjára redukálva) Paál Árpád két világháború közötti naplója. Megtalálható a budapesti Teleki László Intézet könyvtárában. Jelzete: K 1951/97.

⁴⁰ Hivatkozások hosszú sora helyett megjelenés előtt álló disszertációmát említem. HORVÁTH SZ. FERENC: *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Die politischen Strategien der ungarischen Minderheit Rumäniens*

nagyváradi katolikus újságéval összevetve látensnek nevezhető, a jobboldali konzervatív körök egyesítették az individualizmus és a demokratikus elvek kritikájával, valamint az autoriter uralmi formák iránti vonzalommal. Ugyanakkor katolikus körök explicit módon magukat a zsidókat tették felelőssé az antiszemitizmusért, mondván, hogy túl gyorsan jutottak magas társadalmi pozíciókba, és uralmukat a pénz révén gyakorolják. Megállapítható tehát, hogy a magyar kisebbség a harmincas évek folyamán összességében jobbratulódást élt meg. Jóllehet voltak olyan töredékcsoportok is 1940-ig, amelyek liberális, szociáldemokrata vagy kommunista ideálokat követtek, a magyarság többsége mégis Olaszországtól és Németországtól remélt megoldást bajaira. Semmi sem fejezi ki jobban ezt a radikalizálódást, mint hogy 1938-ban a hivatalos pártlap is közölte első antiszemita cikkét. Ez összefüggött azokkal a tárgyalásokkal, amelyeket a Magyar Párt ugyanakkor folytatott egy választási megállapodásról az antiszemita és jobboldali román kormánypárttal, és amelyek eredményét az Intézőbizottság 1938. február 10-én el is fogadta.⁴¹ A megállapodás végül nem lépett életbe, mert a kormány lemondott. A Magyar Párt készsége egy ilyen megállapodás megkötésére azonban újra kifejezésre juttatta, hogy a magyar politikusok egy részénél az antiszemitizmus nem jelentett akadályt.⁴²

Az 1930-as évek folyamán egyre erősebbé váló határrevíziós vágyakkal összefüggésben a magyar kisebbség köreiből vitatéma lett, miképpen valósulhat meg egy Magyarországnak kedvező határváltozás, és a számos, földrajzilag félreeső és szétszórta élő magyar közösség miként védhető meg a román többség asszimilációs nyomásától. Az ilyen aggodalmak mögött mindig az húzódott meg, hogy az úgynevezett erdélyi kérdés – vagyis Erdély államjogi helyzete – megoldása sokkal egyszerűbb volna, ha a magyar kisebbség kompakt tömbökben élne. Az Ókíráltságban élő úgynevezett szórványcsoportokat a magyar kisebbségi

1931–1940. München, 2006. (Studia Hungarica, 50). Részeredmények: Franz Sz. HORVÁTH: Die Einstellung der ungarischen Minderheit Rumäniens zu Faschismus und Nationalsozialismus (1922–1940). In: Mariana HAUSLEITNER–Harald ROTH (szerk.): *Der Einfluss des Nationalsozialismus auf die deutschen und anderen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. München, 2006. 85–132.

⁴¹ Lásd BÁRDI Nándor: *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái*. I. m. 40.

⁴² Mielőtt az a benyomás támadna, hogy, a kisebbség egésze *völkisch* és antiszemita lett volna, érdemes újra jelezni, hogy noha egy ilyen főáramlatról beszélhetünk, s ez a szerző véleménye szerint az 1930-as évek vége felé a magyarság legfontosabb ideológiai áramlata volt, ez nem volt az egyetlen. Éles vita kísérté a Párt Intézőbizottságának döntését is az antiszemita kormánypárttal kötendő megállapodásról. Lásd GYÖRGY Béla (szerk.): *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda–Kolozsvár, 2003. 210–213.

politikuskok áttelepítéssel kívánták megóvni az asszimilációtól. Ezt az eljárást mint magyar–román lakosságcsere-t gondolták el, és emlékiratokban a budapesti kormánynak is javasolták.⁴³ Az 1939–1940-es évek náci áttelepítési akciói felkeltették a romániai magyarok érdeklődését és számos politikuskuk ezekben látott lehetőséget az identitásukban veszélyeztetett kisebbségek megmentésére.⁴⁴

Az erdélyi magyarok – zsidó szemszögből

Hogyan reagáltak az erdélyi zsidók a magyarság jobbratulódására? A zsidó újságokban (még a nem cionistákban is) 1933 után a magyaroktól való fokozatos elidegenedés jelentkezik. A magyarországi, illetve a magyar kisebbségen belüli események tanúinak figyelmét nem kerülhette el, hogy a magyarság egyre nagyobb része akarta a társadalmából kizárni a zsidókat, és ezek így végül egy „kettős” kisebbségi helyzetbe kerültek: mint *magyar* zsidók egy állítólagos román nemzetállamban, és mint *zsidók* egy magyar kisebbségi társadalomban.⁴⁵ Úgy vélték, hogy a magyar–zsidó viszony „egyoldalú szerelemm” alakult, és az *Erdélyi Lapok* első antiszemita kirohanásai után már 1933-ban félték, hogy „később még drasztikusabb eszközökkel tudomásukra adják, mi a zsidóság útja”.⁴⁶ A cionisták a harmincas években ennek tudatában még erőteljesebben fordultak a „Palesztina-munka” felé: erősítették a zsidók kézműipari képzését, hogy egy Palesztinába történő esetleges kivándorlás után képesek legyenek megélhetésüket biztosítani.⁴⁷

1932–1933-ban több sajtóvita is kibontakozott az *Erdélyi Lapok* és más (főként a zsidó közönséghez szóló) erdélyi magyar újság között, 1936 után viszont már nem tapasztalni, hogy a többi lap szembehele-

⁴³ Az Ókirályságból történő áttelepítésekre vonatkozóan lásd az Országos Magyar Párt kisebbségi osztályának 1937. május 30-i vitáját (mindenekelőtt Paál Árpád és Albrecht Dezső hozzászólásait). *Magyar Kisebbség*, 1937/17. 443–453., különösen 448–453. A határrevízióval egybekötött lakosságcsere-re vonatkozóan lásd Paál Árpád terveit hagyatékában (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum MS 7651/28, 7651/29, 7651/33, 7651/276), és Balázs András erdélyi magyar egyházi személyiség emlékiratát: Békés revízió Románia felé. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K64 77/1938/27 1516.

⁴⁴ Lásd Jakabffy Elemér cikksorozatát a *Magyar Kisebbség* 1938-as és 1939-es évfolyamaiban.

⁴⁵ Lásd erről GÁLL Ernő: Kisebbség a kisebbségben. *Regio*, 1993/2. 91–99.; valamint GUDÓ Attila: Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között. *Korunk*, 2004/8. 63–76.

⁴⁶ LEITNER Zoltán: A disszonáns visszhang. *Nagyvárad Napló*, 1933. április 26.; KEPES Miklós: Ghettó-pad és az erdélyi zsidóság. *Nagyvárad Napló*, 1933. december 30.

⁴⁷ Lásd Az erdélyi zsidó árvagandozó átrétegződési osztálya (kiad.): *Tíz év a zsidóság átrétegződésének szolgálatában*. Cluj, 1936.

kedett volna a nagyváradi katolikus napilap nemzetiszocialista ihletésű propagandájával. Nem azért, mintha az *Erdélyi Lapok* világnézete megváltozott volna. Éppen ellenkezőleg, a lap tovább erősítette antiszemita kampányát, követelte az első magyarországi zsidótörvény átültetését Erdélybe, és az egyetlen magyar újság volt, amelyik üdvözölte az 1940-es júliusi román zsidótörvényeket. Véleménye szerint nem létezett *magyar* középosztály, mert a középosztálybeli pozíciókat a zsidók és más „idegenfajú elemek” szállták meg. Ezt a jogtalanságot korrigálni kell, vélte, mert különben a magyarságot a nemzethalál fenyegeti.⁴⁸ Ezáltal a lap közös hullámhosszon volt a magyarországi társadalom széles rétegeivel, melyek 1938 után, a két zsidótörvény nyomán egyre nacionalistább és antiszemita módon érveltek a magyarság lényegéről.⁴⁹ A romániai magyar kisebbség nem léphetett fel a Magyarországon uralkodó légkör ellen, mert az 1938 utáni változások (az Anschluss, a müncheni egyezmény, az első bécsi döntés stb.) világossá tették, hogy a revizionista magyar külpolitika sikeres lépéseket tett azért, hogy őket is megszabadítsa a kisebbségi sorstól. Bár bizonyára nem csekély részük helytelenítette a zsidókkal való bánásmódot és a magyarországi zsidótörvényeket, a romániai magyarok ebben a vonatkozásban alig kritizálhatták Magyarországot, hiszen vissza akartak térni oda. Ezzel kinyílt egyfajta mentális olló, s ennek a magyar kisebbséghez tartozó erdélyi zsidók már 1940 előtt áldozatául estek.

Még világosabban láthatjuk az erdélyi magyar zsidók kényes helyzetét, ha a magyar mellett a román nyilvánosságot a harmincas években fokozatosan szintén eluraló román antiszemitizmust is figyelembe vesszük.⁵⁰ Nőtt a fasiszta Vasgárda befolyása a román politikusokra, akik közül sokan amúgy is antiszemita nézeteket képviseltek.⁵¹ Az Octavian Goga vezette kormány 1937–1938-ban bocsátotta ki az első zsidótörvényeket. Ezek annak örve alatt, hogy 1918 óta tömegesen vándoroltak be az országba zsidók illegálisan, a zsidók állampolgárságának felülvizsgálatát rendelték el. Emellett a kormány betiltott egy sor zsidó

⁴⁸ HORVÁTH SZ. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. I. m.

⁴⁹ JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983; PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény (1938–1944)*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001.

⁵⁰ LEON VOLOVICI: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930's*. Oxford, 1991; ZIGU ORNEA: *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*. București, 1996.

⁵¹ A Vasgárdáról lásd ARMIN HEINEN: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*. München, 1986. (Südosteuropäische Arbeiten, 83); általában CAROL IANCU: *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare 1919–1938*. București, 2000.

újságot, elbocsátott az állami szolgálatból zsidó orvosokat és ügyvédeket stb.⁵² A nyugati kormányok (Franciaország, Nagy-Britannia) tiltakozása és egy pénzügyi válság, amely a román-zsidó bankok külföldre történő pénzátutalásai miatt tört ki, a kormány visszalépéséhez vezetett. II. Károly király bevezette az úgynevezett királyi diktatúrát, amely 1940 szeptemberéig tartott. A diktatúra belpolitikája éppen annyira antiszemita volt, mint Goga kormányáé: az 1938-ban életbe lépő alkotmány gyakorlatilag hatályon kívül helyezte a zsidók polgári jogait. A kormány megkísérelte, hogy a zsidókat kivándorlásra serkentse, és az 1940. augusztus 10-én elfogadott „zsidótörvények”, melyek a nürnbergi faji törvényeket másolták, korlátozták a zsidók és a keresztények kapcsolatát.⁵³

II. Észak-Erdély a német csapatok bevonulásáig

1940. augusztus 30-án jelentette be Olaszország és Németország a második bécsi döntést. Általa Magyarország legalább részben elérte külpolitikájának egyik célkitűzését, Erdély visszaszerzését. Az 1920 óta Romániához tartozó területek körülbelül 40%-a került vissza;⁵⁴ a Magyarországhoz tartozó terület az Észak-Erdély elnevezést kapta. Az ottani zsidók száma 164 052 volt, a korábban egész Erdélyben élő zsidóság negyötöde.⁵⁵ Jóllehet az erdélyi magyar zsidók az egyre türelmetlenebb és antiszemitább magyarországi társadalmat évek óta bizalmatlanul szemlélték, döntő többségük üdvözölte a második bécsi döntést. Sokan még a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdélyből is átköltöztek a magyar országrészbe.⁵⁶ A román antiszemizmus végül is alig-

⁵² Uo. 256–265.

⁵³ Lásd Jean ANCEL: *Contribuții la istoria României. Problema evreiască 1933–1944*. București, 2001. I. k. 65–130. és 199–266.

⁵⁴ A döntést követően komoly népességmozgásokra került sor. Románok távoztak Dél-Erdélybe, amely továbbra is Romániához tartozott, magyarok pedig a magyarrá lett országrészekre. Lásd erről L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002. 310–312.; Friedrich CHRISTOPH: *Befriedung im Donauraum. Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die deutsch-ungarischen Beziehungen 1939–1942*. Frankfurt am Main, 1998; Martin BROZAT: *Deutschland-Ungarn-Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941*. *Historische Zeitschrift*, 206. (1968.) 45–96.

⁵⁵ Randolph L. BRAHAM: *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian Ruled Transylvania*. Boston, 1983. 10.; uő: *Politics of Genocide*. I. m. I. k. 167–172.

⁵⁶ Lásd Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, 1998. 68.; SALAMON Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1944*. Bukarest, 1996. 151–153.; az áttelepülésekhez lásd Béla VÁGÓ: *The Destruction*. I. m. 178.

ha volt enyhébb a magyarnál. Az észak-erdélyi zsidók ezzel szemben azt remélték, hogy a két világháború között mutatott „magyarhűségük” jutalmaként majd nem terjesztik ki rájuk a két zsidótörvény hatályát.

A magyarok az anyaországhoz való visszatérést felszabadulásként éltek meg, és messzemenő reményeket fűztek hozzá. A községi igazgatásban szabaddá vált helyekre, az adminisztratív hivatalokra és az állami kézben lévő szolgáltatási területek pozícióira pályáztak.⁵⁷ Ezeket korábban döntően románok töltötték be, és ők most vagy elhagyták Észak-Erdélyt, vagy kiszorították őket a magyarok (mint ők tették az 1920-as és 1930-as években a magyarokkal).

Csakhogy az erdélyi magyaroknak végig kellett nézniük, hogy az általuk igényelt pozíciókat főként budapesti hivatalnokokkal töltötték be. Noha ezek sokszor Erdélyből származtak és csak tíz-húsz éve távoztak Budapestre, időközben más, gőgös és etnocentrikus mentalitásuk lett. Mindez, azzal együtt, hogy nem a helyieknek jutottak az állások, feszültségekhez vezetett Észak-Erdélyben,⁵⁸ s ezeket megerősítette a népességpolitikai nyomás. Az észak-erdélyi városok magyar lakossága ugyanis egy csapásra körülbelül 200 000 fővel megnőtt: 100 000 magyar költözött a trianoni országterületről Észak-Erdélybe, és ugyanennyien menekültek ide Dél-Erdélyből.⁵⁹ Igaz, körülbelül 100 000 román is elhagyta Észak-Erdélyt és áttelepült Romániába. Az Észak-Erdélybe érkező magyarok (a munkalehetőségek miatt) előnyben részesítették a városokat, s ez a magyar–zsidó viszonyt is befolyásolta, mivel a zsidók többsége is a városokban élt.

Erdélyi Értekezlet és Erdélyi Párt

Az erdélyi magyar politikai elit nagyon gyorsan olyan követelésekkel állt elő, amilyenek ellen, valahányszor azokat a román többség a magyarok ellen irányította, húsz éven keresztül küzdött. Az irányváltás mö-

⁵⁷ Lásd L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok*. I. m. 379.

⁵⁸ A részletekre lásd OLÁH Sándor: Gyakorlati gondolkozásmód és megmerevedett etatizmus (1940–1944). *Korall*, 2004/4. 98–113. A határrevízióval és a budapesti hivatalnokokkal kapcsolatban érdekes Jordáky Lajos szociáldemokrata politikus naplója (magántulajdonban Kolozsvárott), különösen az 1940 júniusa és októbere közötti bejegyzések.

⁵⁹ Lásd VARGA E. Árpád: Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. *Regio*, 2002/1. 171–205. különösen 188–191. A kérdést, miként változott Észak-Erdély szociális segélyzeti rendszere a visszacsatolás után, eddig kevésbé sikerült megválaszolni. A Felvidéken és Kárpátalja déli részén, amelyek 1938 óta újra Magyarországhoz tartoztak, a rendszer szintje romlott. Lásd Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide*. I. m. 91.

gött az a meggyőződés állt, hogy a liberálisnak tartott magyar törvényhozás 1918 előtt túl messzire ment, és az akkori nemzetiségeknek túl sok szabadságot adott. Ez a beállítódás nyilvánult meg az úgynevezett *Erdélyi Értekezleten* is 1940. október 18–19-én.⁶⁰ Itt most nincs lehetőség rá, hogy a magyar politikusok hozzáállásában mutatkozó különbségeket részletezzem; csak a vizsgált kérdést tekintve releváns magyar terveket mutatom be. A konferenciát a magyar miniszterelnök, Teleki Pál vezette. Résztvevői között egy sor erdélyi magyar politikus mellett, akik röviddel azelőtt kooptálás útján parlamenti képviselőkké váltak, ott volt számos budapesti államtitkár és politikai személyiség (például Bethlen István korábbi miniszterelnök) is. A konferencia feladata az volt, hogy gazdasági, tanügyi, kulturális, szociális kérdésekkel és elvi problémákkal foglalkozzon, olyanokkal, amelyek „valamivel messzebbre láthatók és a későbbi állandó berendezkedés szabályozásánál fruktifikálhatók”.⁶¹ Ez a némileg rejtélyes fogalmazás végül is nem jelentett egyebet, mint hogy a magyar politikusok mindazzal foglalkozni kívántak, ami Erdély végleges birtokbavételéhez szükséges volt. Néhány hozzászólás ennek megfelelően konkrét javaslatokat tartalmazott arra nézve, miként lehetne javítani a gazdasági vagy az iskolai helyzeten. Számunkra itt az az érdekes, hogy milyen népességpolitikai intézkedésekkel emelték volna a magyarság demográfiai arányát: a konferencián különös jelentőséget kapott az áttelepítés kérdése. A kiindulópont a székelyek kedvező demográfiai helyzete volt. Az ottani népességfölsőleget számos erdélyi magyar politikus akarta meghatározott régiókba irányítani.⁶² Teleki Pál a szükséges földreformmal összefüggésben a moldvai csángók hazatelepítéséről is beszélt, bár személy szerint ezt nehezen megvalósíthatónak tartotta. Elmondta, hogy a bukovinai magyarok hazatelepítése már folyamatban van, azokat, akik az Ókirályság román városaiban szorványosan éltek, lényegében már haza is hozták.⁶³ A székelyek, csángók áttelepítésének szükségességét hangoztatta Mikó Imre is.⁶⁴ Mikónak válaszolva Teleki megindokolta a kormány eljárását, és a letelepítés helyeként többek között Erdélyt is megjelölte. Ez elnyerte Ravasz László

⁶⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bárdi Nándornak, mert felhívta figyelmemet az értekezletre, és annak jegyzőkönyvét rendelkezésemre bocsátotta.

⁶¹ Az idézet Teleki bevezetéséből származik: MOL K28 Me. Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály 267. cs. Az erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, Kolozsvár 1940. október 18–19. 6. f. (A bevezetés 1–8. f.). Az értekezletet tárgyalja ABLONCZY Balázs is: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 469–473.

⁶² Lásd *Erdélyi Értekezlet*. Jegyzőkönyv. 126. f. (Név szerint megemlíthető Vásárhelyi István és Abrudbányai Ede.)

⁶³ Uo. 134.

⁶⁴ Uo. 145–147.

református püspök tetszését, aki az áttelepítést szintén földreformmal akarta összekötni, hogy így a Székelyföld és a Tisza-vidék között egy széles etnikai híd alakulhasson ki.⁶⁵ A hiányzó összeköttetés megteremtése a telepítési politika révén Ravasz szerint a „leegzisztenciálisabb kérdés” és „nagy magyar feladat”.⁶⁶ Az Erdélyi Értekezlet tehát lerakta egy olyan erdélyi népességpolitika alapját, melynek komplexitása folytán messzemenő következményei lehettek volna. Gazdasági és szociális kérdéseket is érintett, s ezzel az erdélyi magyarok mélyen gyökerező félelmeit próbálta kezelni, akik még mindig az 1940 előtti, Románia nemzeti homogenizálását szolgáló intézkedések hatása alatt álltak. Nem volt tehát véletlen, hogy Domokos Pál Péter erdélyi magyar etnológus, alig egy hónappal az értekezlet után, 1940. november 25-én emlékiratban szorgalmazta a csángók visszatelepítését. Ennek népességcsere útján kellett megtörténnie úgy, hogy a magyar állam a románnal szemben minden csángóra igényt tart megkérdezésük nélkül.⁶⁷ Az emlékiratban Domokos, aki a csángókat már a harmincas években „az egyetemes magyar fogalom keretébe” helyezte,⁶⁸ hangsúlyozta, hogy már a hazatelepítés előtt biztosítani kell a szükséges lakásokat és mezőgazdasági területeket. A magyar külügyminiszterhez egy hónappal később írott levelében újra azt sürgette, hogy a Magyarországon maradt románokat cseréljék ki a csángókkal, és az utóbbiak figyelmét hívják fel opciós lehetőségekre.⁶⁹

A zsidókkal kapcsolatos problémák az Erdélyi Értekezleten háttérbe szorultak. Bár a kereskedelemben tapasztalható arányukat több hozzászólás tárgyalta, végül a jelenlevők megelégedtek a miniszterelnök fejtegetéseivel. Teleki rámutatott arra, hogy a kormány finanszírozza a keresztény magyarok átképzési programjait, és kiemelte: „most már a zsidótörvények is úgy, mint a földreform, bizonyos folyamattá válnak”.⁷⁰

Később az erdélyi magyar politikusok annál részletesebben foglalkoztak a kérdéssel. 1941 elején Erdélyi Párt néven pártot alapítottak, amely-

⁶⁵ Uo. 150–152. A két terület között sok térségben a románok döntő többségben voltak, vagy kizárólag románok laktak.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Domokos emlékiratát közli VINCZE Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 2004. 220–226.

⁶⁸ DOMOKOS Pál Péter: *A Moldvai Magyarság. A csángómagyarok múltja és jelene. 68 csángómagyar népdal*. Cluj–Kolozsvár, 1934. 160.

⁶⁹ A második bécsi döntés hat hónapig lehetővé tette, hogy a Romániában maradt magyarok a másik állam állampolgárságáért folyamodjanak (optáljanak), és oda átköltözzenek. Domokos levelét kiadta VINCZE Gábor: *Asszimiláció vagy kivándorlás?* I. m. 226.

⁷⁰ Az Erdélyi Gazdasági Tanács ülésének jegyzőkönyve. Az Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyvével egybekötve. 16.

nek programnyilatkozatába egy antiszemita pontot is felvettek.⁷¹ Eszerint a „zsidókérdés általános európai rendezéséig”⁷² a zsidókat teljesen el kell távolítani a nevelés, a sajtó és az igazságszolgáltatás területéről. „A tőke és a termelés irányítása” sem maradhat „zsidó kézben”, mivel azt a „nemzeti vagyonhoz” tartozónak kell tekinteni.⁷³ Ezért a zsidók helyét magyar gazdasági szakembereknek kell átvenniük. Hasonló kívánságokat fogalmaztak meg a fiatalabb nemzedék tagjai (politikuskok és értelmiségiek) egy, a miniszterelnökhöz intézett memorandumban.⁷⁴ Az idézetek és a kívánságok két dolgot tesznek nyilvánvalóvá: a zsidókat, akiknek a magyarokhoz tartozását többé nem fogadták el, ideológiai, gazdasági és szociális okokból is ki kívánták zárni a közösségből, hogy társadalmi pozícióikat „megbízható magyarok” vehessék át. Ezenkívül megjelenik „a zsidókérdés európai rendezésének”⁷⁵ jelszava, hogy a közönségben megerősítse: ilyen kérdés létezik, és egy nagyobb nemzetközi keretben fog megoldódni. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a „megoldáson” még nem a nemzetiszocialista *Endlösung*ot értették, mivel azt 1940 őszén még el sem határozták, nem hogy elindították volna.⁷⁶ Az erdélyi magyar politikusok a kifejezéssel mindenesetre csatlakoztak a belmagyar terminológiához és vitákhoz. Fellépésük a magyar parlamentben, ahol 1941-ben már az úgynevezett harmadik zsidótörvényt vitatták, nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen könnyen vettek át budapesti álláspontokat. Az Erdélyi Párt nevében Paál Árpád – továbbra is az *Erdélyi Lapok* főszerkesztője – üdvözölte a törvényjavaslatot. Úgy vélte, hogy az egy „bomlasztó korszak” végét jelenti, melyben a zsidó–keresztény házasságok lehetségesek voltak.⁷⁷ Paál szerint ezeket nemcsak a fajvédelem miatt szükséges megszüntetni – ugyanis a „kevert fajúak” jelenlé-

⁷¹ Az 1941. májusi országos alapító gyűlést 1941 januárja óta megelőzte a helyi szervezetek megalapítása. Az előbbihez lásd *Keleti Újság*, 1941. május 28. és május 29. A párt ideológiájáról lásd EGRY Gábor: Az Erdélyi Párt ideológiája és az erdélyiség. *A Hét*, 2005/48.

⁷² A párt programját lásd a kolozsvári *Hitel* 1940/41-es évfolyamában. 216–222.

⁷³ Uo. 220.

⁷⁴ Uo. 211.

⁷⁵ Uo. 220.

⁷⁶ A kutatások állása e kérdésben: Christian GERLACH: Die Wannsee-Konferenz. Das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden. In: *Ders, Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998. 85–167; GÖTZ ALY: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main, 1998. 12.; Christopher BROWNING: *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*. Frankfurt am Main, 2001. 47–93.

⁷⁷ Lásd Paál Árpád beszéde a házassági törvényjavaslat képviselőházi vitája alkalmával. I–III. *Magyar Lapok* (korábban *Erdélyi Lapok*), 1941. július 5., 7., 8. 5.

te társadalmi nyugtalansághoz vezethet –, de azért is, mert egyidejűleg az is meghatározható, hogy ki zsidó és ki nem. Különösen lényeges lesz ez a jövőben, még a nagy „európai disszimiláció” előtt, amelyben „a német eszmének, a német akaratsnak, a német elképzelésnek [...] elhatározó szerepe lesz”, hogy tudni lehessen, kik adhatók át a „majd megalakítandó, új független zsidó államnak”.⁷⁸ Paál hozzászólásának kvintesszenciája ezek után – összhangban pártjának fentebb idézett programpontjával – az volt, hogy a zsidók leválasztása szükséges, és része az összeurópai megoldásnak, amelyből Magyarország sem vonhatja ki magát. Az országnak ezért készen kell állnia a disszimilációs kérdés egy „elkövetkező nemzetközi politikai és gazdasági elrendezés[é]re”.⁷⁹ Albrecht Dezső, Paál képviselőtársa, nem összeurópai szemszögből érvelt 1941 végén a parlamentben; ő a *zsidókérdést* sürgető volta és jelentősége tekintetében azonos szintre helyezte a szociális kérdéssel. Szerinte nem lehet eleget tenni azért, hogy „a megürült zsidó helyeket megfelelő keresztény elem foglalja el”.⁸⁰ Ő személy szerint szívesen látna egy rendeletet – mondta –, amely leszögezi, hol *nem lehet egyáltalán* zsidó üzlet. Így felkészítette hallgatóit a zsidók lehetséges eltávolítására a városképből. Érvelésében kimutathatóak antiszemitizmusának gazdaságpolitikai, demográfiai és ideológiai összetevői. Albrecht Dezső (1907–1976) annak a nemzedéknek a képviselője volt, amelyik az 1930-as években egyre radikálisabb követelésekkel lépett a politika színpadára. Zsidógyűlöletét világosan kifejezte az, ahogyan megindokolta, miért nem javasolja a sárga csillag bevezetését: a zsidók szemmel látható megjelölése nélkül legalább hiheti azt, hogy keresztény városban él. Paál és Albrecht egyik párttársa, László Dezső is pozitívan méltatta ugyanekkor a zsidók elleni budapesti törvénykezést, utalva annak szociális és erkölcsi („szellemi”) vonatkozásaira: „A zsidókra vonatkozó s a zsidóságot háttérbe szorító törvényeink lényegesen járultak hozzá a nemzeti társadalom szellemi és gazdasági megerősödéséhez, szociális célzatú újabb törvényeink sok magyar életnek és családnak adták meg azokat az életlehetőségeket, amelyeknek hiánya eddig csírájában fojtottak meg sok nemzeti erőt”.⁸¹

Nem csak az erdélyi politikusok váltak azonban mindinkább jobboldalivá. Az új magyar közigazgatás 1940-ben betiltott egy sor baloldali,

⁷⁸ Uo. 1941 július 7. 5.

⁷⁹ Uo. 1941. július 8.

⁸⁰ Lásd *Erdély a magyar képviselőházban*. Az Erdélyi Párt kiadása. Kolozsvár, 1942. 102.; Vö. Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 72–74.

⁸¹ Lásd László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. *Ellenzék*, 1942. október 17. 3–4.

liberális, demokratikus és szociáldemokrata irányzatú újságot és folyóiratot. A megmaradt magyar lapok meg sem próbáltak ezek helyére lépni, hogy az összmagyar sajtó képét a vélt erdélyi toleranciával gazdagítsák, amit ugyanők 1940 előtt, a homogenizáló román politikával szemben Erdély jellemző sajátosságának állítottak be. Ehelyett a legtöbb lap rövid időn belül megváltoztatta mérsékelt konzervatív irányultságát is és jobboldalivá, sőt antiszemitává lett.⁸² Így azután az a paradox helyzet állt elő, hogy Magyarország keleti részén nem volt többé demokratikus sajtó, de a fővárosban, Budapesten, igen. Ezzel magyarázható számos olyan liberális újságíró Budapestre költözése, akik 1940 előtt az erdélyi magyar sajtóban ellensúlyt képeztek a jobboldaliakkal szemben.

1941-ben a magyar jobboldal Észak-Erdélyben is terjeszkedni kezdett. Több pártjának jól kiépített helyi szervezetei voltak, a nyilaskeresztesek például egyedül Kolozs vármegyében nyolc helyi szervezetet hoztak létre 2500 taggal.⁸³ Az Erdélyi Párt kolozsvári szervezete 1942 márciusában csatlakozott Bihar vármegye kezdeményezéséhez, bizonyára azért, hogy saját környezetében megtarthassa szélsőjobboldali támogatóit. A bihari kezdeményezés egy olyan szervezet azonnali felállítását szorgalmazta a kormánynál, amely előkészíti és végrehajtja a zsidók „egy, a háború után kijelölendő helyen alapítandó zsidó nemzeti államba” való kitelepítését.⁸⁴ A zsidósághoz tartozást faji kritériumok alapján határozták volna meg, s azt követelték, hogy a zsidókat „térben és időben” különítsék el „a keresztény gazdasági és társadalmi élettől” a végleges kitelepítésig. Különösen jelentős a javaslat az átfogó indoklás miatt. Ennek központi mondata a következő: „A magyar honvéd, a magyar iparos, a magyar paraszt és az egész dolgozó magyar társadalom is sorsa javulását várja, cserében a háborúban hozott vér- és pénzáldozataiért.” Az indítvány ezen a „sors”-on elsősorban a magyarok boldogulását értette: „Csak úgy maradunk győzedelmesek, ha a termelés és a kereskedelem haszonkulcsát nem az arany iránti telhetetlen mohó vágy, hanem a szociális igazság fogja megszabni.” Túl azon, hogy a zsidókat azért kívánták eltávolítani, hogy a magyarok gyarapodhassanak, a kezdeményezés ideológiai megalapozást is kínált. A világméretű jelentőségűnek felfogott zsidókérdés megoldása eszerint azért is szükséges, mert ezzel

⁸² Lásd Béla VÁGÓ: *The Destruction*. I. m. 184., 215. (26. lábjegyzet); Randolph L. BRAHAM: *Genocide and Retribution*. I. m. 13.

⁸³ Lásd Margit SZÖLLÖSI-JANZE: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. I. m. 130–132., 268.

⁸⁴ Lásd P. I. (POLYÁK István): Humanizmus és keresztény szeretet. *Magyar Lapok*, 1942. március 20.; Báthory-Szűcs tábormok indítványa... *Magyar Lapok*, 1942. március 19.

véget lehet vetni az állítólagos „fertőző zsidó szellemiség”-nek.⁸⁵ Az erdélyi magyarság politikai vezetése ezzel *fenntartás nélkül* csatlakozott a magyarországi antiszemita kurzushoz; követelésénél radikálisabbat 1944 előtt nemigen találunk.⁸⁶

Az 1940 utáni erdélyi sajtóban az antiszemita diskurzus mindkét szintje kimutatható. Egyrészt elképzelések jelennek meg az európai „zsidókérdés” megoldásáról, másrészt a szociális irigység keltésével ugyanezen kérdés megoldását gazdasági okokból követelik. Politikusok és újságírók hozzászólásainak, beszédeinek és állásfoglalásainak (köztük Teleki Béláénak, az Erdélyi Párt elnökének) az volt alaphangja, hogy két évtizednyi kisebbségi lét után a magyaroknak történelmi és szociális jóvátételre van szükségük.⁸⁷ Így állította be Paál Árpád például a zsidó birtokok kisajátítását, jöllehet azok az összes termőföldnek alig 10%-át tették ki.⁸⁸ Ilyen módon lehetett a nagy számú kizsákmányolt mezőgazdasági munkás és cseléd nyomorúságáért felelős, valóban igazságtalan birtokmegosztás miatti elégedetlenséget úgy kanalizálni, hogy az a valódi földreformot fölöslegessé tette. Ennek a katolikus klérus és az arisztokrácia (főként az anyaországban fekvő) birtokainak terhére kellett volna történnie. Ehelyett inkább a zsidókat vádolták az említett rétegek nyomorúságáért, hiszen „magyar” földet birtokoltak, jöllehet a jobboldal véleménye szerint nem is voltak magyarok. A zsidóknak a következő időszakban majdnem minden hiánycikkért bűnbakként kellett felelniük, a sajtó a problémákért őket hibáztatta: az áru- és lakáshiányért, a szűk vasúti szállítási kapacitásért stb. „A zsidókérdés gazdasági kérdés”⁸⁹ – foglalta össze álláspontját a nagyváradi napilap. A sajtó előszeretettel okította olvasóit arra, hogyan valósulhat meg a magyarok „gazdasági térnyerése” a belvárosokban a zsidók rovására, és tanácsokat adott, miként járhatnak el, ha „jogos igényeiket” nem tudják érvényesíteni.⁹⁰ A zsidókkal szembeni eljárás mód, amely *magyarosításként*

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Lásd Az Erdélyi Párt kolozsvári tagozata csatlakozik Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának a zsidókérdésben felterjesztett javaslatához. *Keleti Újság*, 1942. április 15.

⁸⁷ Lásd A kiegyenlítőds aranyhídja. *Keleti Újság*, 1941. január 25.; Gróf Teleki Béla programbeszéde. Uo. 1941. május 29.

⁸⁸ Lásd PAÁL ÁRPÁD: Földkérdés a parlamentben. I–III. *Magyar Lapok*, 1942. május 30., június 3., 5.; A zsidó birtokosok számára lásd László Csósz: Antisemitismus und Agrarpolitik. Die Landreformen von 1942. In: Brigitte MIHOK (szerk.): *Ungarn und der Holocaust*. I. m. 73–89.

⁸⁹ A zsidókérdés gazdasági kérdés. *Magyar Lapok*, 1942. június 23.; Magyar kereskedelmet! *Keleti Újság*, 1941. február 21.; BIRÓ János: Akik nősülnek és akik nem nősülhetnek. Uo. 1941. szeptember 20.

⁹⁰ Hogyan kell eljárni...? *Magyar Lapok*, 1943. április 7.; Tizennyolc zsidó üzlet kerül keresztény kézbe... *Keleti Újság*, 1942. január 30.

a német *árjásítás* megfelelője volt, jelentette azt a *jóvátételt*, amely az általános magyar vélekedés szerint összmagyar léptékben is bekövetkezett, és végül is, Gerlach és Aly kifejezését átvéve, egy „*igazságosság-hiányt*” pótolta.⁹¹

Az említett kívánságokat a magyarokat illető jóvátételről, az ismétlődő újságcikkeket a különböző iparágakról, melyekből a zsidókat ki kellene szorítani, szerzőik legtöbbször úgy fogalmazták meg, hogy világossá vált: ezek az eljárások csak előkészítő és ideiglenes jellegűek. Részei egy átfogóbb változásnak, amely csak a háború után zárul le, amikor majd minden zsidót Európán kívülre visznek.⁹² Az erdélyi magyar nyilvánosságban az 1930-as évek óta taglalt lakosságáttelepítési és lakosság-mozgatási terveket, amelyek akkor még a saját kisebbségi helyzet megoldását szolgálták, ezután kiterjesztették a magyar zsidókra. Az ilyen kijelentéseket azonban nemcsak mint saját politikusainak kívánságait közölte az erdélyi magyar sajtó, hanem ilyen értelemben idézte a magyar miniszterelnököt, Kállai Miklóst is.⁹³ A népességáttelepítés és a zsidókérdés közti összefüggést jelzi a magyar hatalmi politika újabb szakasza is. 1941-ben, a magyar homogenizálási politika részeként került rá sor, amikor a kormány valóra váltotta az Erdélyi Értekezleten taglalt tervet, és a továbbra is Romániához tartozó Dél-Bukovinából „hazahozta” a körülbelül 13 500 magyart (székelyt). Őket végül a Jugoszláviától éppen visszacsatolt Bácskában telepítették le, hogy növeljék az ottani magyarok számát. A részben régóta, többségükben azonban csak rövid idővel korábban odatelepült szerbek elűzésével együtt járó akció mögött erdélyi magyar politikusok is hajtóerőt jelentettek. Az erdélyi Bálint József (*völkisch* és antiszemita) országgyűlési képviselő például már 1939 körül tervet készített a bukovinai székelyek áttelepítésére.⁹⁴ Más

⁹¹ Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 422.

⁹² A magyar sajtónak a külföldi (Bulgária, Franciaország stb.) antiszemita korlátozásokról és kitelepítésekről szóló híradásai megteremtették azt az érzést, hogy a „zsidókérdést” összeurópai szinten oldják majd meg (ahogy Paál vélte: „német szellemben”).

⁹³ Kállai Miklós nagy fontosságú beszéde. *Magyar Lapok*, 1943. május 31.; Teleki Béla gróf... *Keleti Újság*, 1942. március 20.; A zsidókérdésben nincs más megoldás... Uo. 1942. április 21. Itt mellékes, hogy a miniszterelnök beszédével a jobboldalt akarta megnyugtatni, hisz az olvasók kijelentéseit bizonyos kontextusban olvasták, ami értelmezésüket meghatározott, egyértelmű irányba vitte. (Lásd Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 73., 80.)

⁹⁴ Az áttelepítéshez lásd VINCZE Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001/3. 141–187., különösen 146.; Bálint politikai beállítódására lásd beszédét: A nemzetközi zsidóság zsoldjában álló szabadkőművesség. *Keleti Újság*, 1941. augusztus 7. vagy december 11.

erdélyi politikusok (például gróf Bethlen Béla vármegyei főispán Beszterce és Szolnok-Doboka megyében, gróf Teleki Béla, a Párt elnöke, Venczel József szociológus) Erdélyben akarták letelepíteni a székelyeket, ugyancsak a magyarságot erősítő. Egy, a magyar kormány által felállított bizottság tanulmányozta is a helyszínen a lehetőségeket, de arra a következtetésre jutott, hogy túl kevés a rendelkezésre álló föld. Megoldás lehetne a zsidó és a román birtokok kisajátítása, ez azonban politikai okokból nem megvalósítható.⁹⁵ Ennek a (magyar nézőpontból) kedvezőtlen birtokmegosztásnak a következményeit fejezte ki a bizottság egyik tagja, Szabados Mihály, a következő évben megjelent írásának címében is: *Magyarok hazatelepítése – zsidók kivándoroltatása*.⁹⁶ Szabados ebben az időszakban több emlékiratban is részletesen foglalkozott a moldvai csángók helyzetével és visszatelepítésük lehetőségével, valamint az éppen áttelepített bukovinai székelyek életkörülményeivel.⁹⁷ Egyik 1940. decemberi tanulmányában azzal érvelt, hogy a „külföldi magyarok visszatelepítését [indokolja] a zsidótörvény következtében a zsidók kivándorlásával az iparosok, ipari szakmunkások és kereskedők számában esetleg bekövetkező hiánynak a visszavándorló magyarokkal való pótlása is”. De emellett „a hazatelepítendő értékes iparos, ipari munkás és kereskedő magyar rétegekkel magyarrá tehetjük iparos és kereskedelmi társadalmunkat, de ép úgy magyarrá tehetjük csonkaországunk elzsidósodott városait (Budapest [...] Nagyvárad, Kolozsvár)”.⁹⁸ A külföldi magyarok hazahozatala itt tehát a nemzeti homogenizáció eszközeként jelenik meg. A magyar népességmozgatásoknak e szakaszában történt, hogy a magyar kormány 1941 augusztusában 16 000 honföldön zsidót kitoloncolt az ukrainai Kamenyec-Podolszka, ahol SS- és rendőri egységek legyilkolták őket. Erről, mint ahogy a szerb- és zsidóellenes újvidéki mészárlásokról (1942. január) is tudott a magyar nyilvánosság. Ez ad különös jelentőséget a magyar visszatelepítési akciónak és a zsidóellenes intézkedések közötti összefüggésnek, amely összefü-

⁹⁵ Lásd VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek*. I. m. 149.

⁹⁶ Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 72.; Szabados tevékenységére lásd VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek*. I. m. 149.

⁹⁷ Emlékiratait 1941. október 25-éről a csángókról és 1942. április 9-éről a székelyekről közli VINCZE Gábor: *Asszimiláció vagy kivándorlás?* I. m. 253., 257–261. Lásd a bukaresti magyar követ jelentését 1941. október 28-án, amely ugyancsak a csángók áttelepítését szorgalmazta (uo. 254–256.). Szabados Mihály már 1938-ban az amerikai magyarok visszavándoroltatását sürgette, akiket a határmenti városokban és vidékeken akart letelepíteni, hogy azok magyar arculatát erősítse. Lásd: *Hozzuk haza az amerikai magyarokat!* A „Magyar Élet” kiadványai, 1938.

⁹⁸ Lásd SZABADOS Mihály: *A külföldi magyarok visszatelepítési lehetőségeiről*. Különlennyomat a Katolikus Szemle 1940. decemberi számából, 7.

gést Gombos György világosan kifejtette: „Tudnunk kell mármost azt, hogy hány kitelepítendő, törvényileg korlátozott jogokkal rendelkező zsidó pontosan mennyi és milyen olyan gazdasági területet tart névszerint és címszerint megszállva, amely állás vagy munkahely a bekövetkező és mindenképpen kívánatos Európaellenes kitelepítési akciója során, jóformán egyik hónapról a másikra megüresedik. Mivel pótoljuk akkor a nagy hiányt? Önként adódik a felelet: ezeket a megüresedő, eddig nemzeti eszményeinkkel ellenszenvesen viselkedő elemek által tolatkodóan megszállott munkahelyeket a zsidóság kitelepítésével párhuzamosan hazatelepítendő magyaroknak kell elsősorban juttatni...”⁹⁹ A visszatelepítési akciók következő tárgyaként Bonczos Miklós államtitkár 1943-ban a moldvai csángókat jelölte meg: 120 000 csángó-magyar áttelepítéséről beszélt, és ugyanakkor közel egymillió külföldi magyar hazahozataláról fantáziált.¹⁰⁰ Akárcsak a német áttelepítési szakértők, például Karl C. von Loesch,¹⁰¹ Bonczos is büszke volt a véghezvitt munkára, amelyet ő is nemzeti feladatnak állított be.

Az Erdélyi Párt képviselői (Paál Árpád, Albrecht Dezső), mint említettük, már 1937-ben a magyar szórványkisebbségek visszatelepítésének fontosságára figyelmeztettek. Paál már 1939-ben brosúrárt jelentett meg a bukovinai székelyek helyzetéről, 1941 decemberében pedig négyoldalas feljegyzést készített *Visszaemlékezés a népkisebbségi jogra* címmel.¹⁰² A népkisebbségi kérdés rendezésére három utat látott elméletileg lehetségesnek: az átköltöztetést, a helyi önkormányzatot, s ha az első kettő nem valósítható meg, akkor azt, „hogy az illető néptöredék a maga külön népiségét *önként* feladja, s beolvad az államalkotó népbe”.¹⁰³ A feljegyzés lényege és célja tehát abban állt, hogy Magyarország (és Erdély) etnikai egyneműsítését elősegítse és legitimálja. Ezek után aligha meglepő, hogy 1942-ben egy cikksorozatban Paál azt magyarázgatta, hogy „magyar” föld semmiképp sem maradhat zsidó kézben.¹⁰⁴ Egy másik, geo- és etnopolitikai szinten a magyar vezérkari fő-

⁹⁹ Lásd GOMBOS György: *A bukovinai székelyek hazatelepítése. Újabb tennivalók*. Budapest, 1942 (Külgügyi Könyvtár V.), 31.

¹⁰⁰ Lásd Nikolaus von BONCZOS: Rück siedlung der Auslandsmagyaren. *Südostdeutsche Rundschau*, Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn, 1943/3. 166–172.

¹⁰¹ Lásd Karl C. von LOESCH: Die Umsiedlungsbewegung in Europa. In: F. A. SIX (szerk.): *Jahrbuch der Welt-politik 1942*. Berlin, 1942. 36–69. Loesch itt a bukovinai székelyek Bonczos által vezetete áttelepítését a korabeli német, mint ő kifejezte, „nemzetiszocialista elvek szerinti” népmozgások részeként tárgyalta.

¹⁰² A brosúra Paál Árpád hagyatékában található (Haáz Rezső Múzeum, MS 7651/30); *Visszaemlékezés a népkisebbségi jogra*. 1941. december 28., PÁH HRM MS 7651/284.

¹⁰³ PÁH HRM MS 7651/284. 2. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁴ Lásd PAÁL Árpád: *Földkérdés a parlamentben*. I. m.

nök, Werth Henrik már 1941-ben, a publicista Dessewffy Sándor pedig 1943-ban a kisebbségek teljes kitelepítésére gondolt, így akarva létrehozni az etnikailag homogén Magyarországot.¹⁰⁵ Dessewffy konkrétan meg is nevezte azon erdélyi régiókat, amelyekből a nem magyarokat és a zsidókat el kellene távolítani.¹⁰⁶ Több más szerző még egyszerűbben kívánt elbánni az országban maradt románsággal: Makkai Sándor, volt református püspök egyik 1942-es művében kijelentette, hogy a románoknak el kell hagyniuk az országot, ha nem akarnak asszimilálódni.¹⁰⁷

A bukovinai székelyek áttelepítéséről tájékoztatott magyar olvasóknak¹⁰⁸ ezek után fokozatosan meg kellett érteniük, hogy a zsidókérdés is – még ismeretlen módon és nemzetközi léptékben – az áttelepítés révén fog megoldódni.¹⁰⁹ De addig maguk is profitálhatnak belőle gazdaságilag, amennyiben a kínálkozó lehetőségeket (melyeket természetesen gyakran maguk a magyarok teremtettek) használják a zsidók kiszorítására a gazdasági életből. Ez annál könnyebben történhetett, mert a magyarok ezeket a lehetőségeket nekik kijáró, őket megillető jognak tekintették – arra hivatkozva, hogy Romániában két évtizedig túrték másodrangú kisebbségi létüket.

III. A zsidók Észak-Erdélyben

Az új magyar közigazgatás zsidóellenességét az erdélyi magyar zsidók igen hamar tapasztalták. Helyzetük az évek folyamán egyre rosszabb lett. Betiltották a zsidó újságokat, a zsidó sportegyesületeket és szervezeteket, sok zsidó alkalmazottat és értelmiségit kiszorítottak foglalkozásukból.¹¹⁰ Zsidó gyerekek nem járhattak többé keresztény iskolába, a nagyobb városokban (Nagyvárad, Kolozsvár) külön gimnáziumokat állítottak fel számukra (ezek igen magas színvonalúak voltak, mivel Budapestről elüldözött egyetemi professzorok tanítottak bennük). A ma-

¹⁰⁵ Lásd STARK Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*, 2001/4.

¹⁰⁶ Lásd JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. I. m. 171–173.

¹⁰⁷ Lásd K. LENGYEL Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transz-szilvanizmusáról. *Korunk*, 1997/8. 110–121.

¹⁰⁸ Lásd Kétezer Bukovinából hazatelepülő magyar utazott át eddig Kolozsváron. *Keleti Újság*, 1941. május 6.

¹⁰⁹ Itt érdemes figyelembe venni, hogy olyan terminusok, mint „a zsidókérdés végleges megoldása”, kódszóként értendők, amelyek álcázó jellegét a legtöbb használó ismerte. Lásd ehhez Raul HILBERG: *Die Quellen des Holocaust. Entschlüsseln und Interpretieren*. Frankfurt am Main, 2002. 131–139.

¹¹⁰ Lásd Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 74–76.

gyar zsidótörvényeket gyorsan kiterjesztették Erdélyre is, és a zsidó és keresztény magyarok közötti elidegenedés többé alig volt áthidalható: „Ha nem szeretném olyan nagyon azokat, akik most hidegen elfordulnak tőlünk, sokkal kevesebbet szenvednék” – foglalta össze tapasztalatait egy nagyváradai zsidó nő már 1940 szeptemberében.¹¹¹ Heves Renée, kolozsvári író, 1942. január elején a következőket írta munkaszolgálatra behívott férjének: „E héten meglátogattam két unokatestvérem. Nagyot néztem. Most már csak azt várom, hogy K. mérnökné mikor áll meg velem az utcán. Mert az utóbbi időben úgy ment el mellettem, mint a középkorban a kerepelővel járó bélpoklosok mellett kortársaik. Hiába, tempora mutantur, s még hozzá elég gyorsan. Pfuj, de rondák. S milyenek lesznek még!”¹¹²

A zsidótörvények kiterjesztése azt jelentette például, hogy a zsidó orvosok részaránya nem lehetett több 6%-nál. Ezt a számot úgy kellett elérni, hogy nem vehettek fel újabb zsidó orvosokat a kamarába, ami mindenekelőtt a fiatal, röviddel azelőtt orvosi engedélyt szerzett medicusokat érintette. Erdélyben az orvosok 44,5%-a zsidó volt. Az ilyen korlátozó intézkedések dimenziói és hatásai akkor válnak világossá, ha számításba vesszük, hogy Magyarországon már 1942 végén akut orvoshiány érződött.¹¹³

A törvények körén túl is hamar szembesültek a zsidók a magyar közigazgatásban uralkodó antiszemitizmus hatásaival. Így Csíkszereda katonai parancsnoka már 1940. november 7-én megkísérelt 24 zsidó családot Romániába toloncolni. Mivel a román határőrök nem engedték be őket az országba, napokon át az erdőben bolyongtak, mielőtt újra visszatérhettek városukba.¹¹⁴ 1941-ben, mint említettük, a magyar hatóságok mintegy 16 000 zsidót toloncoltak ki Ukrajnába, ahol az SS és a rendőrség halomra lötte őket.¹¹⁵ Kolozsvárott egy sor zsidóellenes zavargás járult hozzá a még megmaradt kevés zsidó diák megfélemlítéséhez.¹¹⁶ A 20 és 48 év közötti zsidó férfiakat a magyar kormány 1941

¹¹¹ Lásd SALAMON Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1944.* I. m. 157.

¹¹² Lásd KOVÁCS András: *Levelek a hitvestől. Heves Renée leveleiből (1941–1944).* Csíkszereda, 2003. 36.

¹¹³ Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: Theorie und Praxis. Die ökonomische Vernichtung der ungarischen Juden. In: Brigitte MIHOK (szerk.): *Ungarn und der Holocaust.* I. m. 66.

¹¹⁴ Lásd Tamás MAJSAI: The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Schlachta's Intervention on their Behalf. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Studies on the Holocaust in Hungary.* New York, 1990. 113–164.; TIBORI SZABÓ Zoltán: *Csík vármegye zsidósága.* I. m. II.

¹¹⁵ Lásd Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide.* I. m. 204–206.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel.* I. m. 55.

¹¹⁶ Lásd Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig.* I. m. 77–79.

óta munkaszolgálatra hívta be (a jobboldal nagy örömeire).¹¹⁷ Az ilyen szolgálatot teljesítők száma 1942-ben Magyarországon mintegy 100 000 főre, Észak-Erdélyben 15 000 főre rúghatott.¹¹⁸ Nagy részüket a magyar hadsereg a szovjetunióbeli előrenyomulása alkalmával a fronton vetette be. Ott az 1941–1942-es téli hadjáratban különösen nehéz körülmények közé kerültek (éhség, hideg, betegségek), s az állandó életveszély közepette még a magyar tisztek antiszemitizmusát is el kellett viselniük.¹¹⁹ A magyar politikai vezetés, de sok cionista hitközségi elöljáró is már 1942 óta tudta, hogy a zsidók elszállítása Lengyelországba a halálukat jelenti.¹²⁰ A zsidó politikusok az Auschwitzra vonatkozó, részben igen aprólékos információkat vagy egyáltalán nem terjesztették, vagy csak igen korlátozott hatásuk volt környezetükre. A zsidó közvélemény többnyire azon a véleményen volt, hogy a magyarok adott esetben a keleti országrészekben lakó nem asszimilált, illetve alig asszimilált zsidókat deportálják, a többieket pedig békén hagyják. Sok zsidó valóságérzékelésére és mentalitására jellemző, hogy azokat a hitsorsosait, akik 1943-ban és 1944-ben (például Kolozsvárott) Auschwitzról beszéltek, összeverték és pszichiátriai intézetekbe utalták.¹²¹

Megjelölés, gettósítás és deportálás (1944. március–június)

Magyarország kiürítésének megakadályozására és azért, hogy az ország katonai és gazdasági tartalékait a hadviselés érdekében mozgósítsa, a Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta az országot. Hitler Horthyt

¹¹⁷ JÁVOR Béla: Látogatás a kamarási munkatáborban. *Magyar Lapok*, 1940. november 22.

¹¹⁸ Lásd a „Munkaszolgálat” szócikket. Israel GUTMAN (szerk.): *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München–Zürich, 1998. II. k. 970. Az erdélyi számot megadja Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 312.; ezen kívül Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. I. k. 285–330.

¹¹⁹ Egyedül Ukrajnában 40 000 főre rúgott a munkaszolgálatosok vesztesége; ebből 20 000 fő szovjet fogásba került. Lásd a „Munkaszolgálat” szócikket; ezenkívül: Krisztián UNGVÁRY: Ungarische Besatzungskräfte in der Ukraine 1941/42. *Ungarn Jahrbuch*, 2002/2003. 125–165., mindenekelött: 144–147. Szemléletes emlékezések a munkaszolgálatra: GROSSMANN Ödön: Munkaszolgálat. In: SCHÖN Dezső (szerk.): *A tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve*. Tel-Aviv, 1981. 211–217. és Béla ZSOLT: *Neun Koffer*. Frankfurt am Main, 1999. (Magyarul ZSOLT Béla: *Kilenc koffer*. [Szerkesztette és jegyzetelte Kőszeg Ferenc.] Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980.)

¹²⁰ Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 80.; Cristian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 7–10., 55–61.

¹²¹ Lásd uo. 289., 304.; Zsolt Béla a *Kilenc Koffer*ben a nagyváradi gettóban töltött idővel összefüggésben gyakran ír arról, hogy neki már 1941–1942-ben információi voltak Auschwitzról. Ezért sorsának alakulását apatikusan szemlélte.

Klessheimben (március 18–19-én) kész tények elé állította és arra kényszerítette, hogy hazatérése után új, egyértelműen németbarát kormányt nevezzen ki.¹²² A korábbi berlini követ, Sztójay Döme került így a kormány élére 1944 augusztusáig. Ezzel a korábbinál markánsan jobboldalibb rezsim jutott hatalomra, Horthynak azonban sikerült legalább azt megakadályoznia, hogy a magyar nemzetiszocialistákat, illetve nyilasokat is bevonják a vezetésbe.

Mauthausenben már Magyarország megszállása előtt gyülekezett Eichmann SS-Obersturmbannführer Sonderkommandója, amely később a zsidók elszállításának technikai kivitelezését intézte. Adolf Eichmann és legfontosabb munkatársai (Dieter Wisliceny, Theodor Dannecker stb.) más országokban már tapasztalatokat szereztek ez ügyben.¹²³ Az új magyar kormányzat megkönnyítette a németek dolgát azzal, hogy még a birodalmi megbízott, Edmund Veessenmayer¹²⁴ számára is meglepő tempóban bocsátott ki egy sor antiszemita intézkedést. A magyar politikai rendőrség az ország megszállását követően az új kormány több ezer politikai ellenfelét tartóztatta le, többségükben zsidókat. Bár az intézkedések kétségtelenül német befolyásra történtek, végső soron az évtizedes magyarországi antiszemitizmus logikus kulminációs pontját jelentették.¹²⁵ A magyar zsidóknak a megszállás után be kellett jelenteniük vagyontárgyaikat, és április 5-től sárga csillagot kellett viselniük a mellükön. Foglalkozási tilalmakat rendeltek el, és számos szabadságkorlátozásra is sor került (például utazás). Ekkor már elhatározták a gettók létesítését is: a magyar belügyminisztérium (Eichmann és a két államtit-

¹²² Lásd Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. I. k. 369.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 112. Az 1942 és 1944 között hivatalban lévő Kállay-kormány 1943-ban tárgyalta a szövetségesekkel egy különbékéről.

¹²³ Az Eichmann-osztag nagyságáról különböző adatok vannak. Gerlach és Aly 60–80 emberről beszél (Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 128.), miközben Gábor KÁDÁR és Zoltán VÁGI (*Self-financing Genocide*. I. m. XXIV.) 150–200 főről. Utóbbiak ebbe a számba beleértik a kísérőszemélyzetet is (sofőrök, titkárnők, futárok stb.) és a tényleges bevetési állományt 20 tisztre becsülik. Ezek közül számos tisztről születtek monográfiák, melyek a magyarországi bevetést is tárgyalják. Lásd Hans SAFRIAN: *Die Eichmann-Männer*. Wien–Zürich, 1993. 293–307.; Claudia STEUR: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung“*. Bibliothek für Zeitgeschichte. Neue Folge. 6. Essen, 1997. 129–145. Kurt PÄTZOLD–Erika SCHWARZ: *Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof. Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns*. (Dokumente, Texte, Materiale 13.) Berlin, 1993. 44–56.

¹²⁴ Róla és magyarországi tevékenységéről lásd Igor-Philip MATIČ: *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. (Südosteuropäische Arbeiten, 114.) München, 2002., különösen 189–285.

¹²⁵ Lásd Krisztián UNGVÁRY: *Der Getriebene und der Treiber. Das Verhältnis zwischen ungarischer Politik und deutschen Deportationsplänen*. In: Brigitte MIHOK (szerk.): *Ungarn und der Holocaust*. I. m. 41–55.

kár, Baky László és Endre László megbeszélése után) 1944. április 4-én kidolgozta ehhez az irányelveket. Április 13-án létesültek az első gettók az ország északkeleti részén. Hivatalosan a közeledő frontra hivatkoztak, mondván, hogy így a megbízhatatlannak tartott zsidók könnyebben ellenőrizhetők lesznek.¹²⁶

Az észak-erdélyi zsidóság gettósításának terve április végén vált egyértelművé, amikor Endre László belügyi államtitkár körútján közölte ezt a helyi közigazgatással, április 26-án Szatmárnémetiben, 28-án Marosvásárhelyen és 30-án Nagyváradon.¹²⁷ A polgármesterek ez irányú rendeletei május másodikán este jelentek meg. Az 1380 észak-erdélyi település zsidóságát a következő naptól számítva hat-tíz napon belül tizenkét gettóba szállították be. Ezeket a helyi hatóságok állították fel a városok zsidó negyedeiben, de gyakran téglagyárakban, zsinagógákban vagy a szabad ég alatt. Néhány közülük pár száz zsidónak adott szállást (őket nagyon gyorsan nagyobb gettóba szállították), a nagyobbak azonban (Kolozsvárott vagy Nagyváradon) akár 20 000 főnek is.

Arról, hogy a magyar lakosság milyen magatartást tanúsított az új kormány antiszemita intézkedéseit követő hetekben, kevés egyértelműt lehet mondani. A zsidókat kiszorították minden társadalmi pozícióból, s ezáltal a magyar jobboldal legmerészebb álmai is teljesülni látszottak. Az első lépésekkel párhuzamosan jelentette be Endre, hogy az új kormány „a magyarországi zsidókérdés végleges megoldására” is kész.¹²⁸ Ez nem új elhatározás, és nincs összefüggésben az ország megszállásával – tisztázta Endre –, mert a magyar társadalom évtizedek óta harcol a kérdés megoldásáért, ami immár egy egységes terv alapján radikálisan kivitelezhető. A magyar sajtó az antiszemita intézkedéseket olyan megnyilatkozások sorával kísérte, amelyek egyfelől a zsidó ellenségképet továbbra is fenntartották, másfelől a magyar közönséget már a gettósítás előtt megnyugtatták, hogy a német biztonsági rendőrség által kisajátított zsidó vagyonok magyar állami tulajdonban maradnak, és a németek nem viszik külföldre. Egyben fel is készítettek az olvasókat a zsidóellenes repressziók további keményedésére: „Minden, ami a jövőben a zsidókérdés megoldásának vonalán történni fog, az európai népek nagy önvédelmi harcában kivívandó győzelem szempontjából szükséges, ami

¹²⁶ Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. I. k. 538–549.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 138–140.

¹²⁷ Randolph L. BRAHAM: *Genocide and Retribution*. I. m. 18–21.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 265.

¹²⁸ Vitéz Endre László államtitkár nyilatkozata... *Magyar Lapok*, 1944. március 31.

Magyarországnak is életérdeke.”¹²⁹ Mindenekelőtt árulkodó a zsidó vagy on itthon maradására vonatkozó megjegyzés. Ez újra világossá teszi azt, ami az erdélyi magyar diskurzusokban az 1920-as évek vége óta kimutatható: a *szociális irigységet*. A magyarok egy részét eszerint nem csupán a zsidók eltávolításával potenciálisan szabaddá váló állások érdekelték, hanem (mint a többi európai országban)¹³⁰ a zsidó tulajdon elrablása is.¹³¹ Ennek a magatartásnak a dimenzióit jól érzékelteti egy újságcikk, amely beszámol arról, hogy nagyon sok keresztény jelentkezik és kéri, adják neki egyik vagy másik (gyakran egyszerre több) bezárt nagyváradi zsidó üzletet (összesen 650 ilyen volt). Az illetőknek többnyire sem megfelelő képzettsége, sem pénzügyi háttere nem volt ehhez.¹³² Hasonlóan nagy érdeklődést mutattak a nagyváradi keresztények a zsidó lakások megszerzése iránt már a gettó felállításának előtt, és a város keresztény kereskedői gondosan vigyáztak arra, hogy minden zsidó üzlet zárva, vagyis a konkurencia kikapcsolva maradjon.¹³³ Hasonló viselkedésről szóló jelentések érkeztek Észak-Erdély más városaiból is (például Kolozsvárról, ahol 1500 kérvény érkezett a 400, korábban zsidó üzletre, Marosvásárhelyről, Csíkszeredából). Ez mutatja, hogy széles magyar néprétegekben elterjedt a zsidók eltávolításából származó szociális és gazdasági előnyszerzés eszméje.¹³⁴ A zsidóktól elvett és erőszakkal elrabolt tárgyak értéke több tízmillió pengőre rúgott, egyedül a nagyváradi konfiskálások körülbelül 41 milliót hoztak.¹³⁵ A keresztény magyarok rohama a zsidó üzletekért, lakásokért (néhány városban a lakótér 25%-a szabadult fel)¹³⁶ és berendezési, valamint személyes tárgyakért, amelyek kedve-

¹²⁹ A magyar kormány rendelkezéseinek figyelembevételével... Uo. 1944. április 15.

¹³⁰ Tatjana TÖNSMEYER: Der Raub des jüdischen Eigentums in Ungarn, Rumänien und der Slowakei. In: Contantin GOSCHLER–Philipp THER (szerk.): *Raub und Restitution. „Arisierung” und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt am Main. 2003. 73–92.; Martin DEAN: Der Raub jüdischen Eigentums in Europa. Vergleichende Aspekte der nationalsozialistischen Methoden und der lokalen Reaktionen. Uo. 26–40.

¹³¹ Összmagyarországi összefüggésben egy sor bizonyítékot hoz Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide*. I. m.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 207–211.

¹³² Barangolás a bezárt nagyváradi üzletek között. *Magyar Lapok*, 1944. április 24.

¹³³ Milyen esetben vehető igénybe a zsidók lakása? Uo. 1944. április 28.; Nagyváradi kereskedők... Uo. 1944. május 2.

¹³⁴ Kolozsvárra vonatkozóan egy sor bizonyíték található a helyi napilap, a *Keleti Újság* hasábjain. Marosvásárhelyre vonatkozóan lásd Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 207.; Csíkszeredához TIBORI SZABÓ Zoltán: *Csik vármegye zsidósága*. I. m. III. A budapesti lakosság viselkedésére: Tim COLE: Ebenen der „Kollaboration”. Ungarn 1944. In: *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration” im östlichen Europa 1939–1945*. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. 19. 2003. 55–78.

¹³⁵ Lásd Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide*. I. m. 108. Ugyanott adatok a más városokban és régiókban történetekre is (Kalotaszeg, Nagykároly, Gyergyószentmiklós stb.).

¹³⁶ Uo. 95.

ző áron eladhatók voltak, továbbá a gettók kifosztása a zsidók elszállítása után nehezé teszi, hogy passzívnak vagy semlegesnek értékeljük a hozzáállásukat.¹³⁷ A tény, hogy a helyi közigazgatás a magyar lakosságot felhívásokkal és jelentésekkel igyekezett megnyugtatni, és rá kellett mutatnia, hogy a zsákmány gyors szétoztását a különböző javak katalogizálásának hosszadalmas munkája akadályozza, sokkal inkább a lakosság többségének bűnrészességére utal. A csendőrség és a közigazgatás maga mögött tudhatta a lakosságot. Végtére az Erdélyi Párt is azt kívánta, a gettósítással egy időben, hogy a zsidók vagyona a magyar nemzeti érdekek figyelembe vételével a szociális kiegyenlítést szolgálja.¹³⁸

A magyarok magatartásának másik, humánusabb oldalát világítják meg azok a beadványok és kérelmek, melyeket erdélyi magyar politikusok küldtek Budapestre az 1940-es években (részben még 1944 májusában is). Ezekkel elérték, hogy erdélyi magyar zsidókat (körülbelül 70–80 családot) mentesítsenek a zsidóellenes törvények alól.¹³⁹ Sokan közülük Budapestre költöztek, és ott éltek túl a holokausztot. Számos keresztény magyar megpróbálta megőrizni a gettósított zsidóknak a vagyonuk egy részét. Ezzel maguk is veszélybe kerültek, és a magyar sajtó „nem magyarnak” bélyegezte viselkedésüket.¹⁴⁰ Viszonylag komoly feltűnést keltett Márton Áron katolikus püspök prédikációja május 18-án, amelyben, miközben már megindult a zsidók deportálása, felemelte szavát az antiszemita intézkedések és a zsidókkal való embertelen bánásmód ellen.

A gettók reménytelenül zsúfoltak voltak, az élelmezés, a tisztasági és az orvosi gondoskodás csak a legritkább esetben kielégítő.¹⁴¹ A magyar csendőrök brutális eljárása a gettósítás során, de mindenekelőtt a gettóban töltött időszak traumatikus emlék maradt a legtöbb zsidó számára. Különösen hírhedt volt a „pénzverdé”-nek nevezett házak csoportja, ahol magyar csendőrök a legszörnyűbb eszközökkel, sokszor családjuk (asszonyok, gyerekek) szeme láttára kínozták a zsidókat, hogy adják elő elrejtett vagyontárgyaikat. Becslések szerint észak-erdélyi csend-

¹³⁷ Meglepő módon a passzivitást hangoztatja Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI (*Self-financing Genocide*, 100.), jól lehet egyidejűleg részletesen leírja a lakosság aktív és kezdeményező részvételét a zsidó tulajdon elrablásában és kifosztásában, és a haszonélvezők számát egész Magyarországon több százezerre teszi (111.).

¹³⁸ Az Erdélyi Párt állásfoglalása az új helyzetben. *Magyar Lapok*, 1944. május 11.; Az észak-erdélyi szászok és románok viszonyulásáról kevés megbízható forrás van, néhány támpontot ad Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 148., 307.

¹³⁹ TIBORI SZABÓ Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. Kolozsvár, 1993. 30.

¹⁴⁰ Nagyvárad előkelőségeket büntettek meg zsidóvagyon rejtetegetése miatt. *Keleti Újság*, 1944. július 16.; Sok Auschwitzból visszatért zsidónak nehézségei voltak a keresztény szomszédokra bízott vagyontárgyak visszaszerzésével, próbálkozásaik gyakran teljesen sikertelenek voltak.

¹⁴¹ A nagyváradai gettó rendszabályát kiadta SCHÖN Dezső (szerk.): *A tegnapi városa*. I. m. 258–261.

örök a férfiak 30%-át, a nők 10%-át megkínózták és eközben egyedül Nagyváradon 17 embert öltek meg.¹⁴² Azok számát, akik a kínzás után, vagy attól való félelmükben öngyilkosok lettek, nem lehet megállapítani. A legtöbb zsidó, mielőtt gettóba kényszerítették volna, abban bízott, hogy legrosszabb esetben a nem asszimilálódott kárpátaljai zsidókkal történik valami. Miután át kellett költözniük a gettóba, elterjedt köztük a hír, hogy az ország keleti részén lévő „Kenyérmezőre” költöztetik őket. A legtöbben nem tudták, mi történik majd velük, akik pedig mégis, azok nem akarták elhinni.¹⁴³ Volt néhány kivétel is: a zsidó elit budapesti és külföldi kapcsolatokat tartó tagjai (hitközségi elöljárók, zsidótanácsi tagok, cionisták). Az ő szerepüket a háború vége óta sokan bírálják.¹⁴⁴ A kolozsvári neológ rabbi, Weinberger Mózes például a gettósítás előtti estén elhagyta a várost, későbbi állítása szerint azért, hogy mentőakciót szervezzon. Segítői és társai ilyesmire egyáltalán nem emlékeztek, és a kolozsvári túlélők a háború után szemére vetették, hogy közösséget előbb megnyugtatta, majd cserben hagyta.¹⁴⁵ Weinberger évtizedekkel későbbi állítása, hogy magyar és külföldi zsidók ezreit mentette volna meg átsegítve őket a közeli román–magyar határon, a legújabb publikációk szerint mértéktelen túlzás.¹⁴⁶ A kolozsvári cionista Kasztner Rezső az SS-szel való tárgyalások után elérte, hogy 1684 zsidó váltságdíj kifizetése ellenében vonaton elhagyhatta Magyarországot. Jóllehet az SS előbb őket is egy koncentrációs táborba vitte, később mégis eljutottak Svájcba. Sok zsidó volt köztük Észak-Erdélyből, csak a kolozsvári gettóból 388-an (köztük Kasztner rokonai, ismerősei, barátai).¹⁴⁷ Mintegy cserébe a zsidó hitközségi elöljáróknak, akik a május 4–5-én még Kolozs-

¹⁴² A kínzásokat leírja Béla ZSOLT: *Neun Koffer*. I. m. 47–49.; Moshe CARMILLY-WEINBERGER (szerk.): *Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*. New York, 1988. 235–247.; a nagyváradi ortodox hitközség elöljárója, Alexander Leitner emlékezéseiben ábrázolja a kínzásokat 1944. március 19-e után. In: SCHÖN Dezső (szerk.): *A tegnap városa*. I. m. 293–296.

¹⁴³ HEGYI Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején – a Holocaust erdélyi dokumentumai alapján. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. II. Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 155–202.

¹⁴⁴ A legfontosabb viták összefoglalása: John CONWAY: *Holocaust in Ungarn*. I. m. 192–209.

¹⁴⁵ Weinberger verzióját lásd CARMILLY-WEINBERGER (ed.): *Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*. 227–235.; kritikáját Randolph L. BRAHAM: *Rettungsaktionen: Mythos und Realität*. In: Brigitte MIHOK (szerk.): *Ungarn und der Holocaust*. 15–41. I. m. (Különösen 18., 37–39.)

¹⁴⁶ Randolph L. BRAHAM: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts*. New York, 1998; TIBORI SZABÓ Zoltán: *Élet és halál meszgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár, 2001.

¹⁴⁷ GÁBOR Kádár–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide*. I. m. 209–219.; Randolph L. BRAHAM: *Rettungsaktionen*. I. m. 32–35.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 285.; az útról a nagyváradi gettóból Budapestre saját élmények alapján ír Béla ZSOLT: *Neun Koffer*. I. m. 367–374.

várott tartózkodó Kasztnerrel kapcsolatban álltak, fel kellett szólítaniuk hitközségük tagjait, hogy ne próbáljanak menekülni, ne rejtsek el értéktárgyaikat, hanem inkább menjenek be a gettóba. Ez 1945 után Kasztner esetében is sok vitához vezetett, például a kolozsvári Zsidó Népközség vizsgálóbizottságot állított fel, amely őt bűnösnek találta.¹⁴⁸

Az ottmaradt zsidókból került ki az a 131 641 deportált, akik május 16-a után (az első észak-erdélyi transzport dátuma Máramarosszigetről) 45 transzportban három-négy napos utazás után értek el Auschwitzba.¹⁴⁹ Az utolsó transzport június 27-én hagyta el Nagyváradot. Az elszállítás nagyon gyors tempója (gyakran három-négy szerelvény indult naponként, szerelvényenként nagyjából 3000 zsidóval) még a németeket is meglepte. Eichmann szerint „Endrének és csendőrségének a tempója olyan gyors volt, hogy a sok transzport megfelelő feldolgozása Auschwitznak nagy fáradságába került”.¹⁵⁰ A sietség csak azzal magyarázható, hogy a magyarok a háború jelentette egyszeri lehetőséget¹⁵¹ még gyorsan fel akarták használni a nyomasztónak tartott zsidókérdés megoldására.

A vonatokon esetenként több mint 70 zsidó is egy vagonba került, két vödörrel (egyet vízzel, egyet a szükségüknek). A magyar csendőrök ismét brutálisan átkutatták őket, majd a szlovák–magyar határon átadták a németeknek. Itt újra rá kell mutatni a magyar csendőrség brutális eljárására, mert ez sok halálos áldozatot követelt.¹⁵² A körülbelül 437 000 Auschwitzba érkezett magyar zsidó közül 100 000 főt (fele részben asszonyokat) németországi kényszermunkára vittek. Ha figyelembe vesszük, hogy az észak-erdélyi zsidók 15%-a élte túl a holokausztot, akkor a kényszermunkások nem jelentéktelen részének észak-erdélyinek kellett lennie.¹⁵³

¹⁴⁸ Lásd: TIBORI SZABÓ Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén*. I. m. 50.; Randolph L. BRAHAM: *Rettsungsaktionen*. I. m. 32–35.; messzemenően pozitív Kasztner megítélése Yehuda Bauer részéről: Yehuda BAUER: *Conclusion. The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible?* In: David CESARANI (szerk.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary*. Oxford–New York, 1997. 193–210.

¹⁴⁹ A számról lásd Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 97.; Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 143., 275.; „Siebenbürgen, Nördliches” szócikk. In: GUTMAN (szerk.): *Enzyklopädie*. I. m. III. k. 1309.

¹⁵⁰ Jochen von LANG: *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre*. Wien, 2001. 283. Az idézet megtalálható még: Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 257.

¹⁵¹ Lásd Teleki Béla gróf beszéde. *Keleti Újság*, 1942. november 29.; 1942. március 20. 3.

¹⁵² A helybéli hatóságok rendszerint a gettóba szorítást végezték, a gettó őrizetére oda átvezényelt csendőröket rendeltek ki.

¹⁵³ A kényszermunkára kiválogatott zsidók számára lásd Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 286., 294.; a túlélők számára Löwy Gábor: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 97., valamint alább az összefoglalást.

A zsidók igen gyors deportálásával összefüggésben különös jelentőséget kap a magyar kormány utolsó akciója: az ország etnikai homogénizálása érdekében megpróbált áttelepíteni moldvai csángókat. Kortárs magyar források szerint 50 000–70 000 ember lett volna hajlandó erre.¹⁵⁴ „Hazaköltöztetésükre” vonatkozó tervek már 1940-ben is voltak. A magyar kormány azonban csak Németország fenyegető vereségének közeledtével kezdett kapkodó tevékenységbe, amikor Európa etnikai újrendezésének ez az egyszeri lehetősége véget érni látszott, s a tempó csak a zsidók deportálásával volt összehasonlítható. A még 1944 februárjában megkezdett akcióban számos olyan személy vett részt (például Bonczos Miklós),¹⁵⁵ akik 1940–1941-ben a bukovinai székelylek áttelepítését bonyolították le. A személyi azonosság nemcsak a magyar-magyar áttelepítéseknél (1940–1941-ben) figyelhető meg, hanem az is szembötlő, hogy ugyanezek a személyek a zsidók kitelepítésének politikai megalapozásában is részt vettek. Teleki Bélát, Szabados Mihályt, Bálint Józsefet említhetjük itt. Mások (Bonczos Miklós vagy Bethlen Béla) nemcsak a bukovinai magyarok áttelepítésének voltak részesei, hanem a zsidók deportálása idején is jelentős közigazgatási tisztségeket töltöttek be.¹⁵⁶ Tekintettel arra, hogy olyan nemzetiszocialista „zsidószakértők” is, mint Eichmann, Heydrich vagy Krumej, a holokausztban való részvételük előtt németek áttelepítésével foglalkoztak, a kutatás a magyar politikusok esetében sem mehet el a felismerés mellett: „Nincsenek életrajzi véletlenek...”¹⁵⁷ Hiszen itt egymással szorosan összefüggő népességpolitikai elképzelések működtek az etnikailag lehető leghomogénebb állam megteremtése céljából, s a zsidók kitelepítése csupán a másik oldala volt a külföldi magyarok „hazahozatalának”. Jóllehet az eddigi ismeretek alapján csak dunántúli régiókat szemeltek ki a letelepítésre, de tekintettel az „etnikai tago-

¹⁵⁴ Lásd VINCZE Gábor: *A bukovinai székelylek*. I. m. 169.

¹⁵⁵ Bonczos szerepére az 1941-es áttelepítési akcióban lásd uo. 149., 153. Ő maga cikkezett az áttelepítésekről: Nikolaus BONCZOS: Rück siedlung der Auslandsungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 1943/3. 166–172. – 1944 júliusában a közismerten antiszemita Jaross helyett ő lett a belügyminiszter, és még 1944. augusztus 13-án (miközben a csángók áttelepítésén dolgozott) is megnyugtatta Eichmann, hogy ezután következik a budapesti zsidóság deportálása. Lásd Gábor KÁDÁR–Zoltán VÁGI: *Self-financing Genocide*. I. m. 221.

¹⁵⁶ Bethlen 1941-es aktivitásáról lásd VINCZE Gábor: *A bukovinai székelylek*. I. m. 149.; 1944. május–júniusi szereplésére lásd Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 283. Lásd még BETHLEN Béla (szelktív és szubjektív) visszaemlékezéseit: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1989. 41., 120., 144.

¹⁵⁷ GÖTZ ALY: „Judenumsiedlung”. Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust. In: HERBERT (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*. I. m. 77. Lásd még GÖTZ ALY: *Endlösung*. I. m.

sítás”¹⁵⁸ ismert, más régiókra is kiterjedő terveire, feltételezhető, hogy megvalósítás esetén ezektől a tervektől eltérhettek volna.¹⁵⁹ A bukovinai székelyek erdélyi letelepítése 1941-ben, mint említettük, azon bukkott meg, hogy a nekik szánt földek zsidó kézben voltak. Egy, a csángók áttelepítéséről tartott kabinetülésen 1944. április 11-én Jurcsek Béla¹⁶⁰ földművelésügyi miniszter (miután a gettosítási intézkedéseket már bevezették) leszerelte az ilyen irányú aggodalmakat. Javasolta, hogy az áttelepített csángókat Kárpátalján a szabaddá vált zsidó lakásokban szállásolják el.¹⁶¹ A brassói magyar konzulátus egyik munkatársa 1944. július 11-én pedig azt javasolta, hogy a csángókat erdélyi útkon azokban a táborokban szállásolják el, amelyek korábban katonai célokot szolgáltak, de immár „zsidó munkatáborok”.¹⁶² A zsidókat akkor akár pajtákban is elszállásolhatják, vélte a munkatárs.

A csángók hangulatának kipuhatolására, de azért is, hogy köztük az áttelepülés mellett agítaljanak, a magyar kormány titokban több, a problémát ismerő személyt küldött Moldvába, így az Erdélyi Párt képviselőjét, Bálint Józsefet is. Ő már a bukovinaiak áttelepítésében is közreműködött. A magyar kormány természetesen csekély reményt fűzött ahhoz, hogy a csángókat a Romániával való tárgyalások útján vagy a Moldvában zajló katonai kiűritési műveletek során kiválthatja. Ezért Sztójay Döme, a miniszterelnök, Hitlerrel való június 6-i találkozásán ezt a témát is előhozta, amikor előterjesztette a zsidók deportálásáról szóló, a kormányban megvitatott „eredményjelentéseket”.¹⁶³ A pozitív fogadtatás nyomán erősítette az erre irányuló munkát. Az áttelepítési tervek és a magyar szemszögből éppen megoldás előtt álló zsidókérdés közötti szoros összefüggést mutatja, hogy Sztójay a német teljhatalmú meg-

¹⁵⁸ A kifejezést Christian Gerlachtól és Götz Alytól vettem át (*Das letzte Kapitel*. I. m. 72.). Götz Aly szerint (*Judenumsiedlung*, 89.) egyenesen Hitlertől ered.

¹⁵⁹ A letelepítési helyekre lásd VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek*. I. m. 169.

¹⁶⁰ A kifejezetten antiszemita Jurcsek Veessenmayer bizalmasa volt a magyar kormányban. Lásd Igor-Philíp MATIČ: *Veessenmayer*. I. m. 221., 226., 266., 271. 274.; Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. 747.

¹⁶¹ VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek*. I. m. 170.

¹⁶² Besenyő Sándor levele Bonczos Miklós kormány megbízotthoz. In: VINCZE Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás?* I. m. 269–272.

¹⁶³ A találkozóról lásd Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. 744.; a csángókérdés előhozatalához MEINOLF Arens–Daniel BEIN: *Die Moldauer Ungarn/Csángós im Rahmen der rumänisch-ungarisch-deutschen Beziehungen zwischen 1940 und 1944. Eine vorkational strukturierte ethnische Gruppe im Spannungsfeld totalitärer Volkstumspolitik*. In: Mariana HAUSLEITNER–Harald ROTH: *Der Einfluss des Nationalsozialismus*. I. m. 265–317. Edmund Veessenmayer jelentése a német külügynek 1944. június 27-én. 15. sz. forrás, 307. Köszönetet mondok Meinolf Arensnek, hogy rámutatott az áttelepítési problémákra és a két szerzőnek, hogy még megjelenés előtt betekintést engedélyeztek kéziratukba.

bízottnak röviddel június 27. előtt és 27-én, tehát épp amikor az utolsó deportáló szerelvény elhagyta Nagyváradot, két feljegyzést adott át. Az elsőben a budapesti zsidók helyzetét taglalta, és több semleges állam (Svédország, Törökország) fáradozásait említette megmentésük érdekében.¹⁶⁴ A második feljegyzésben a csángók áttelepítéséhez kért német segítséget azzal próbálta megindokolni, hogy míg Románia már a saját menekültjeit is alig tudja átvenni és elhelyezni (számuk elérte a milliót), Magyarországon ellenben „a zsidóktól elkobzott földtulajdonon parasztokat kell telepíteni, miáltal az országnak nemcsak a gazdasági, de a hadügyi ereje is megerősödne, hiszen a moldvai magyarokat a bolsevizmus ellen harcoló magyar egységekbe lehetne besorozni”.¹⁶⁵ A bukovinai magyarok erdélyi letelepítésének legfőbb akadályá 1941-ben a zsidó földbirtok léte volt; ez akkorra már, az éppen csak befejezett zsidódeportálások miatt, megszűnt. Hiába próbált azonban a kormány ideológiai indokokat is felhozni a csángók áttelepítése mellett (harc a bolsevizmus ellen). A Bécsben dolgozó német népcsoportkutatók (például Winfrid Krallert SS-Hauptsturmführer), akiket a csángó-kérdésben állásfoglalásra kértek fel, tudták, hogy ebben az esetben „függő népiségről” (*schwebendes Volkstum*)¹⁶⁶ volt szó, amelyiknek a nemzeti hovatartozását a magyarok legitim módon nem határozhatják meg. A magyar kormány Moldvába kiküldött képviselői is dolgavégezetlenül tértek vissza, mivel a csángó népesség visszautasította ajánlatukat, hogy tömegesen lépje át a magyar–román határt. A legtöbb férfi a román hadseregben van, mondták, és nélkülük ilyen súlyos döntést nem lehet meghozni.¹⁶⁷ Románia átállása a Szovjetunió oldalára 1944. augusztus 23-án minden ilyen irányú magyar fáradozást azonnal tárgytalanná tett. Így csak az 1944 nyarán gyalog átkelt mintegy 150 család került Magyarországra.¹⁶⁸ Ott később részben magyarországi németek birtokait kapták meg. Ez utóbbiak kitelepítése ugyancsak a legszorosabb összefüggésben volt a magyar nemzeti-etnikai homogenizáló tervekkel.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Lásd Randolph L. BRAHAM: *Politics of Genocide*. I. m. 756–759.

¹⁶⁵ MEINOLF Arens–Daniel BEIN: *Die Moldauer Ungarn/Csángos*. I. m. 16. sz. forrás. 308.

¹⁶⁶ Uo. 21. sz. forrás. 315. Krallertről, az általa vezetett, a „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft Wien”-be integrált „Publikationsstelle Wien” munkájáról, szerepéről és jelentőségéről a nemzetiszocialista népcsoportkutatásban lásd Michael Fahlbusch vonatkozó fejezeteit. Uő: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften 1931–1945*. Baden-Baden, 1999. 247–297., 622–661.

¹⁶⁷ VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek*. I. m. 171.

¹⁶⁸ Uo. 174.

¹⁶⁹ Lásd ehhez Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 72., 425–433.

IV. Összegzés

1944 novemberében a négy évvel korábban még 164 000 embert számoló észak-erdélyi zsidó társadalom (állítólag) már csak 7200 személyből állt. 1945 szeptemberéig ez a szám 23 000–30 000-re nőtt sok elhurcolt visszatérése, valamint a Románia más részeiből (Besszarábia, Bukovina) ideköltözötték által. 10 000-re tehető azok száma, akik a lágerből nem Erdélybe tértek vissza.¹⁷⁰ A holokauszt észak-erdélyi áldozatainak pontos és végleges száma így nem adható meg minden kétséget kizáró módon: a legmérsékeltőbb értékelések 90 000 áldozatot és 44 000 túlélőt tartanak számon, a maximális adatok 105 000 és 121 000 közé teszik az áldozatok, és 10 000 és 35 000 közé a túlélők számát.¹⁷¹

Tanulmányomban megkíséreltem fölfedni az észak-erdélyi¹⁷² holokauszt ideológiai kiváltó okait és anyagi ösztönzőit, hogy jobban megérthessük sajátosságait. (E sajátosságok: az időpont, a nagy sebesség, valamint a magyarság készséges együttműködése zsidó polgártársainak gettóba zárásához és kifosztásához.) Úgy vélem, hogy a magyar holokausztra vonatkozó legújabb kutatási eredményeket (Gerlach és Aly, valamint Kádár és Vági munkáját) a fentiek alapján néhány új szemponttal egészíthetem ki; ezek a következők: a szociális kompenzáció, a gazdasági jóvátétel és a népességből/közösségből való kizárás. Jóllehet ezek olyan magatartásformákat jelölnek, melyek a trianoni Magyarországon is megtalálhatók voltak, az erdélyi magyar társadalomban hevesebben jelentkeztek. Ez utóbbi ugyanis 1918 után a valójában általa többségileg lakott városokban (is) állandóan elvesztett egy sor fontos társadalmi és gazdasági pozíciót azáltal, hogy Bukarest románosító intézkedései során majd minden állami törvénykező és végrehajtó közigazgatási szervben a román etnikum tagjaival próbálták helyettesíteni az irányító személyeket (néha még a magáncégekben is). A megfosztottság és tehetetlenség ezáltal kiváltott (frusztrációs) érzései a magyarokban lassan

¹⁷⁰ Az összes adat forrása TIBORI SZABÓ Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948). I. *Korunk*, 2004/8. 76–86.

¹⁷¹ Az első becslés forrása Krista ZACH: Rumänien. In: Wolfgang BENZ (szerk.): *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München, 1991. 381–411.; a legmagasabb értékekre lásd LÓWY Daniel: *A téglagyártól a tehervonatig*. I. m. 97.; TIBORI SZABÓ Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa*. I. m. I. 77.

¹⁷² Dél-Erdélyről alig áll rendelkezésünkre munka, lásd mégis: Victor NEUMANN: *Evrei din Banat și Transilvania de Sud în anul celui de-al doilea război mondial*. In: VIOREL Achim–Constantin IORDACHI (szerk.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. București, 2004. 145–162.

felhalmozódtak és már az 1930-as években fokozatosan a zsidók ellen fordultak. Ők védekezni azért sem tudtak, mert ugyanakkor a román antiszemitizmusnak is ki voltak szolgáltatva. Csakhogy Erdély Magyarországhoz való visszatérése után sem szűnt meg az erdélyi magyaroknak ez a kisemmizettségérzése, mert az elvándorolt románok által szabadon hagyott állásokba az új politikai központ (Budapest) csak ritkán nevezett ki helybelieket. A már meglevő zsidóellenesség és *völkisch* érvelésmód 1940 után példátlan módon erősödött föl, mert a háborús viszonyok közepette szó sem lehetett arról, hogy valami gazdasági csodával gyorsan megszüntessék a húszéves megfosztottságból származó gazdasági nehézségeket.

A *völkisch* nézetek ahhoz a vélekedéshez vezettek, hogy a magyaroknak vissza kell kapniuk mindazon gazdasági pozíciókat, amelyeket a zsidók igazságtalan módon elvettek tőlük. De a magyaroknak nemcsak gazdaságilag kell ismét úrrá válniuk saját hazájukban és törvényes jogaikhoz jutniuk, hanem (a háború egyszeri esélyét kihasználva) demográfiai is. Ehhez a zsidókat a legcélszerűbb fizikai valójukban eltávolítani az országból, természetesen oly módon, hogy ott hagyják vagyonukat, mert azt úgyis csak a keresztény magyarok gátlástalan kizsákmányolásával harácsolhatták össze.¹⁷³ Hozzáállásukkal a többségi helyzetbe jutott erdélyi magyar politikusok maguk mondtak ellen annak az érvelérendszernek, amellyel 1940 előtt népcsoportjuk számára az intoleráns többségi román politikával szemben egyenjogúságot és tisztességes bánásmódot követeltek.

A magyarok népességarányának növelése érdekében azonban szükség volt az Erdéllyel határos területeken élő magyarok „hazahozatalára”, s lehetőleg Erdélybe való letelepítésükre is. Ez magyarázza az erdélyi magyar vezető rétegek nagy érdeklődését mindenfajta áttelepítési akció és népességcsere-lehetőség iránt. Ezt a szempontot mindeddig teljesen mellőzte az idevágó kutatás, holott világosan megnyilvánult éppen az 1941-es és az 1944-es áttelepítések itt tárgyalt összefüggéseiben. Az 1930-as években a figyelem még egy elképzelt román–magyar népességcsere irányult, a gyűlölt kisebbségi lét (határmódosítással egybekötött) megszüntetése érdekében. Az 1940-es években azonban az áttelepítés már a *völkisch* indíttatású többségbe jutás és az etnikai homogenizálás eszközeként jelent meg (a vele foglalkozó magyarok tudatában), vagyis ugyanazon politikaként, amelyet korábban a román kormányok ellenkező előjellel (vagyis ellenük) folytattak. Hasonlóan *völkisch* motivált-

¹⁷³ Lásd Szabó János hozzászólását az Erdélyi Értekezleten. *Erdélyi jegyzőkönyv.* I. m. 93.

ságú terv akadt a korabeli Európában rengeteg, így például a szerb, román és cseh elképzelések szintén milliók áttelepítésére épültek.¹⁷⁴ Az áttelepítéseknek azonban ismét a zsidók „álltak útjában”, hiszen városi lakásokat foglaltak el, magyar földet birtokoltak – ezekre földművelő székelyeket és csángókat kellett (volna) telepíteni. A háború utáni *völkisch* lakosságpolitika egyrészt (1944/45 után) a Duna menti svábokat érintette, másrészt továbbra is a csángók áttelepítését Magyarországra. E terveket részben ugyanazok a személyek dolgozták ki (például Domokos Pál Péter 1946-ban), akik már 1940–1941-ben más ideológiai köntösben foglalkoztak velük.¹⁷⁵

A nemzetiszocialista koncentrációs és munkatáborokból 1945-ben hazatérő zsidók egyrészt a lassan megszilárduló kommunista rendszerrel találták magukat szembe, másrészt a továbbra is meglévő magyar és román antiszemitizmussal. Még csak arra vonatkozó jogait sem ismerték el törvényesnek, hogy elkobzott vagyonukat visszakapják. A bankok által a zsidók számláin zárolt összegeknek, valamint értékpapírjaik és arany- meg ezüstékszereik összértékének milliárdokra kellett rúgnia. Nemcsak házaikat, de azok berendezését (ingóságait) sem kapták a legtöbben vissza. Ezt részben a magyar hadsereg, részben a helyi lakosság lopta el. Kolozsvárott még évtizedekkel később is föl-fölbukkantak egy zsidó gyáros képgyűjteményének 1944-ben eltűnt értékes darabjai.¹⁷⁶ A visszatért zsidók saját volt tulajdonukra vonatkozó igényérvényesítési próbálkozásai azonban gyorsan újabb magyar–zsidó feszültségek forrásává váltak. A magyarok ezzel kapcsolatos érvelése, hogy tudniillik a zsidó tulajdon szétozása túlnyomórészt arra ráutalt „keresztény kisexisztenciák”¹⁷⁷ között történt, újból leleplezte a zsidó értékek 1944-es elrablásának szociális hátterét. A fokozódó osztályharc idején aztán a zsidóknak ismét a bűnbak szerepét kellett vállalniuk. A baloldali sajtónak spekulánsok voltak, Groza Péter román miniszterelnök kigúnyolta életmód-változtatásukat és arról beszélt, hogy előjogokat kívánnak maguknak.¹⁷⁸ De azt is tudnunk kell, hogy észak-erdélyi úgynevezett népbíróóságok 1945–1946-ban több olyan személyt

¹⁷⁴ Lásd STARK Tamás: *Migrációs folyamatok*. I. m.; úő: Népeségmozgás Közép-Kelet-Európában. *História*, 2004/5.; VIOREL Achim: The Romanian Population Exchange project elaborated by Sabin Manuila in October 1941. In: *Jahrbuch des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient*. XXVII. 2001. 593–619.

¹⁷⁵ A magyarországi németekről lásd Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Das letzte Kapitel*. I. m. 428., 430–433.; Domokosról: VINCZE Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás?* I. m. 274–276.

¹⁷⁶ Lásd TIBORI SZABÓ Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa... II. *Korunk*, 2004/9. 77–88.

¹⁷⁷ Ezt az akkori érvelést idézi TIBORI SZABÓ Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa...* I. m. I. 82.

¹⁷⁸ Uo. II. 80.

elítéltek, akiknek közük volt az észak-erdélyi holokauszthoz.¹⁷⁹ Természetesen az is a háború utáni román történelem jellemzője, hogy ezek a törvényszékek nemcsak a holokausztba belekeveredett magyarokat ítélték el, hanem jogtalanul meghurcoltak sok jólsituált vagy a magyar arisztokráciához tartozó személyt is.

Mindezzel összefügg az a jól ismert előítélet, amely szerint a zsidók a román kommunista pártban nagy arányban vettek részt. A romániai zsidó kisebbségre vonatkozó újabb kutatások viszont azt dokumentálják, hogy még ha számuk a pártban 1944-ben magas volt is, a következő években ez erősen csökkenni kezdett. A zsidók többsége inkább távol tartotta magát a kommunizmustól.¹⁸⁰ A kommunista rendszer kiépítése, a magántulajdon államosítása és a hivatalos antiszemita és anticionista propaganda egyrészt, Izrael Állam alapítása másrészt az 1940-es évek végén az első nagy kivándorlási hullámhoz vezetett. Ennek keretében 1948 és 1951 között kerekén 116 000 zsidó hagyta el Romániát. Egy rövid ideig tartó kiutazási tilalom után következett 1958 és 1966 között a második nagy kivándorlási hullám. Ebben további 106 000 személy távozott. A 2002-es romániai népszámlálás már csak 5870 zsidó vallású személyt vett nyilvántartásba.¹⁸¹

(Fordította: Egry Gábor)

¹⁷⁹ Az ítéletek sorát és az elítéltek nevét sorolja Randolph L. BRAHAM: *Genocide of Retribution*. I. m.

¹⁸⁰ Lásd TIBORI SZABÓ Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa*. I. m. II. 81.; Hildrun GLASS: *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944–1949*. München, (Südosteuropäische Arbeiten, 112.) 2002.

¹⁸¹ A számok forrása GIDÓ Attila: Zsidó jelenlét Romániában. *Regio*, 2004/3. 3–22.